

Οι Φαρμακοποιοί στην Κατοχή και την
Εθνική Αντίσταση
1941-1944

Γρηγόρης Αγκυραλίδης

Τίτλος του Πρωτοτύπου: «Οι Φαρμακοποιοί στην Κατοχή και την Εθνική Αντίσταση 1941-1944»

Συγγραφέας: Γρηγόρης Αγκυραλίδης

Σχεδιασμός εξώφυλλου (Ράβδος του Ασκληπιού και κιχόνη):

Κυκλοθυμία, <https://www.instagram.com/kyklothymia/>

© ISBN: 978-618-85282-0-8

Εκδότης: Γρηγόρης Αγκυραλίδης ©

Τόπος και Χρονολογία έκδοσης: Αθήνα 2021

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη

www.sitarithra.gr

Ο Γρηγόρης Αγκυραλίδης γεννήθηκε το 1974 στη Θεσσαλονίκη. Αποφοίτησε από το Φαρμακευτικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1998. Το 2003 ολοκλήρωσε το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Ειδίκευσης «Βιομηχανική Φαρμακευτική», στον Τομέα Φαρμακευτικής Τεχνολογίας/Βιοφαρμακευτικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, με Άριστα. Είναι παντρεμένος και ζει στον Πειραιά.

*Αφιερώνεται στη μνήμη της μητέρας μου,
Ιωάννας Βύσσα, εκπαιδευτικού (1937-1983)*

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά για την πολύτιμη βοήθειά τους, στο όμορφο ταξίδι της έρευνας και της συλλογής στοιχείων για το αντικείμενο του πονήματός αυτού την ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ, τον Δημήτρη Εφιετζή, την Ήρα Γραμματικοπούλου, τον Γιώργο Ζελιλίδη και τον Παύλο Σιόντορο. Επίσης, τον Απόστολο Αποστολάκη και τον ιστορικό Μενέλαο Χαραλαμπίδη για τα στοιχεία που μοιράστηκαν μαζί μου, την Κυκλοθυμία για το υπέροχο εξώφυλλο που φιλοτέχνησε καθώς και τη σύζυγό μου, Βάσια Κανέλλου, σύντροφο και συνοδοιπόρο μου στη ζωή και ένθερμο συμπαραστάτη και εμπνευστή των ανησυχιών μου.

Περιεχόμενα

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΑΣ.....	6
Ο ΟΡΚΟΣ / Η ΥΠΟΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΥ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	10
ΠΩΣ ΞΕΚΙΝΗΣΑΝ ΟΛΑ.....	12
Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ	16
ΚΑΤΟΧΗ, ΠΕΙΝΑ, ΑΡΡΩΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΕΛΛΕΙΨΗ ΦΑΡΜΑΚΩΝ	21
Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΕΑΜ - ΕΛΛΑΣ	30
«ΤΟ ΕΑΜ ΜΑΣ ΕΣΩΣΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ...» ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΦΑΡΜΑΚΩΝ	36
Η ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΤΑΓΜΑΤΑΣΦΑΛΙΤΩΝ ΣΤΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ	39
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1944: ΣΩΤΗΡΙΑ - ΘΗΣΕΙΟ - ΟΜΟΝΟΙΑ - ΕΞΑΡΧΕΙΑ.....	42
ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ	44
ΟΙ ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ (ΠΟΥ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΝΟΥΝ ΤΟΝ ΚΑΝΟΝΑ)	73
ΣΥΖΗΤΗΣΗ	75
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	80
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	82
ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ.....	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	87

Ο ΟΡΚΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΑΣ

«Εγώ, παιδί του ελληνικού λαού, ορκίζομαι να αγωνιστώ πιστά από τις τάξεις του ΕΛΛΑΣ, χύνοντας και την τελευταία ρανίδα του αίματός μου, σαν γνήσιος πατριώτης για το διώξιμο του εχθρού από τον τόπο μας, για τις ελευθερίες του λαού μας, κι ακόμα να είμαι πιστός και άγρυπνος φρουρός προστασίας στην περιουσία και το βιος του αγρότη. Δέχομαι προκαταβολικά την ποινή του θανάτου αν ατιμάσω την ιδιότητά μου ως πολεμιστής του Έθνους και του λαού και υπόσχομαι να δοξάσω και να τιμήσω το όπλο που κρατώ και να μην το παραδώσω αν δεν ξεσκλαβωθεί η Πατρίδα μου και δε γίνει ο λαός νοικοκύρης στον τόπο του».

Ο ΟΡΚΟΣ / Η ΥΠΟΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΥ

«Ως φαρμακοποιός, ορκίζομαι/υπόσχομαι να υπηρετώ την ανθρωπότητα και να υποστηρίζω τα ιδανικά και τα καθήκοντα του επαγγέλματός μου.

- Θα καθοδηγούμαι, σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής μου, από τις υψηλότερες αξίες του ανθρωπισμού.

- Θα εφαρμόζω στο έπακρο τις γνώσεις και τις δεξιότητές μου για την υποστήριξη της υγείας και της ευημερίας όσων υπηρετώ.

- Θα βάζω πάντοτε τις ανάγκες όσων υπηρετώ πάνω από τα προσωπικά συμφέροντα και τις αντιλήψεις μου.

- Θα αντιμετωπίζω όλους όσους υπηρετώ εξίσου, δίκαια και με σεβασμό, ανεξαρτήτως φύλου, φυλής, εθνικότητας, θρησκείας, πολιτισμικών ή πολιτικών πεποιθήσεων.

- Θα προστατεύω το απόρρητο των προσωπικών και σχετικών με την υγεία πληροφοριών που μου έχουν εμπιστευτεί.

- Θα επιδιώκω την επιμόρφωση και διατήρηση των επαγγελματικών μου ικανοτήτων σε όλη τη διάρκεια της καριέρας μου.

- Θα υποστηρίζω την συνεχή εξέλιξη της γνώσης και των προτύπων πρακτικής στο φαρμακείο.

- Θα υποστηρίζω την προετοιμασία των μελλοντικών μελών του επαγγέλματος μου.

- Θα αξιοποιώ όλες τις ευκαιρίες που μου δίνονται για να αναπτύσω συνεργασία με όλους τους επαγγελματίες υγείας στο περιβάλλον μου.

Δίνοντας αυτόν τον επίσημο όρκο / δίνοντας αυτήν την υπόσχεση, τιμώ όλους εκείνους που με υποστήριξαν στις σπουδές μου ως Φαρμακοποιός και δεσμεύομαι να μην ενεργήσω ποτέ κατά τρόπο αντίθετο προς τους όρκους αυτούς.»

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εύλογα, θα αναρωτηθεί κανείς, τί είναι αυτό που ωθεί έναν επιστήμονα και επαγγελματία, ο οποίος, σε επίπεδο ακαδημαϊκής εκπαίδευσης, τουλάχιστον, δεν έχει σχέση με την ιστορική έρευνα, να ασχοληθεί με την Κατοχή και την Εθνική Αντίσταση, κατά την περίοδο 1941-1944. Και όχι μόνο αυτό. Αν κάνει κάποιος μια βόλτα σε στέκια της νεολαίας, στις εκδηλώσεις που οι νέοι/ες παρακολουθούν, στα βιβλία που διαβάζουν, στη μουσική που ακούνε θα δει ότι υπάρχει ένα έντονο ενδιαφέρον τόσο για την Εθνική Αντίσταση, κατά την περίοδο 1941-1944, όσο και για την πολυτάραχη δεκαετία 1940-1950. Γενικότερα, τι είναι αυτό λοιπόν που μας κάνει να επιστρέφουμε στην εποχή εκείνη και να αναζητούμε τις καταστάσεις, τους αγώνες, τα πρόσωπα που συμμετείχαν; Η απάντηση είναι τελικά μάλλον απλή. Οι άνθρωποι που πρωτοστάτησαν στα γεγονότα της εποχής εκείνης είχαν πολύ συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά: ιδανικά, αυτοθυσία, ανιδιοτέλεια. Ειδικά στην εποχή που διανύουμε, των μνημονίων (ή μετά-μνημονίων...), της σταδιακής απώλειας των κατακτήσεων των εργαζομένων, κατά τον τελευταίο αιώνα, της υποθήκευσης του μέλλοντος μας αλλά και των αφόρητων πιέσεων και των μηδενικών οραμάτων σε σχέση με τη νεολαία, η Εθνική Αντίσταση αποτελεί ένα μοναδικό σημείο αναφοράς, έμπνευσης και πηγής οραμάτων για ένα μέλλον που, τουλάχιστον προς το παρόν, φαίνεται δυσοίωνο.

Το γεγονός επίσης ότι η Εθνική Αντίσταση πολεμήθηκε, λειδορήθηκε, κατασυκοφαντήθηκε, παραχαράχτηκε και «αναθεωρήθηκε» είναι κάτι το οποίο κινεί το ενδιαφέρον για μια πιο ενδελεχή μελέτη της, αλλά και δημιουργεί ένα πλήθος ερωτηματικών, ένα μεγάλο «γιατί». Όπως δείχνουν τα πράγματα, αυτό το «γιατί» είναι τελικά από μόνο του που μας ωθεί να αναζητήσουμε και να βρούμε τις απαντήσεις. Είναι δυνατόν άνθρωποι που πολέμησαν τον κατακτητή, που αγωνίστηκαν για μια ελεύθερη Ελλάδα, που δεν λύγισαν στα φρικτά βασανιστήρια, τις αφόρητες ταπεινώσεις και τους απάνθρωπους εξευτελισμούς, που αντίκρυσαν κατάματα το εκτελεστικό απόσπασμα, να «επιβραβεύτηκαν» με εξορίες, φυλακίσεις, εκτελέσεις; Γιατί το επίσημο κράτος τους κρατούσε για χρόνια καταχωνιασμένους στις πίσω σελίδες της Ιστορίας; Γιατί σήμερα κυκλοφορούν ευπώλητα, εύπεπτα και εύκολα στην ανάγνωση βιβλία και γίνονται συζητήσεις σε πάνελ με σκοπό να μας πείσουν ότι οι άνθρωποι πίσω από το μεγαλείο της Εθνικής Αντίστασης ήταν λίγο-πολύ κοινοί εγκληματίες και εχθροί της νομιμότητας που οι Γερμανοί-Ναζί κατακτητές έφεραν στον τόπο;

Πώς όμως θα δοθούν οι απαντήσεις σε όλα αυτά τα ερωτήματα που εγείρονται; Η απάντηση είναι επίσης απλή και έγκειται στη θεμελιώδη αρχή που έφερε την ανθρωπότητα κάθε φορά ένα βήμα μπροστά, συντελώντας στην ανάπτυξη των επιστημών και του πολιτισμού: ερεύνησε, διάβασε, αναζήτησε, συζήτη (και μην ξεχάσεις να κλείσεις την τηλεόραση πρώτα!). Στη διαδρομή αυτή λοιπόν, μέσα από τις σελίδες των βιβλίων κυρίως, αλλά και από τις επισκέψεις σε ιστορικούς χώρους και μουσεία, τις συζητήσεις με ανθρώπους που γνωρίζουν καλά την εποχή εκείνη, διαπιστώσαμε ότι υπήρχε ένα πολύ

ενδιαφέρον σημείο προς εξερεύνηση και ενδελεχή διερεύνηση, το οποίο δεν έχει περιγραφεί ή μελετηθεί μέχρι τώρα συγκροτημένα και εξειδικευμένα: ενώ λοιπόν το υγειονομικό, η ιατρική περίθαλψη αλλά και η συμμετοχή των ιατρών στην Εθνική Αντίσταση έχουν μελετηθεί εκτενώς, δεν υπάρχει κάποια έρευνα που να επικεντρώνεται στη συμμετοχή των φαρμακοποιών στην Εθνική Αντίσταση αλλά και γενικότερα στη δράση τους κατά την περίοδο της Κατοχής. Η πρόκληση ήταν εμφανής και πραγματικά δύσκολο να την αποφύγουμε! Ως εκ τούτου, ξεκινήσαμε μία πιο συγκεκριμένη έρευνα αναζητώντας τους φαρμακοποιούς, οι οποίοι συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση ή/και έδρασαν κατά την περίοδο 1941-1944. Στην αρχή φάνταζε ακατόρθωτο και έμοιαζε με το να ψάχνει κανείς ψύλλους στα άχυρα! Με την επιμονή όμως αλλά και την πολύτιμη βοήθεια των φίλων που αναφέρονται στις ευχαριστίες και που ήταν πραγματικά τιμή και χαρά να συναντήσουμε στη διαδρομή αυτή, το κουβάρι άρχισε να ξετυλίγεται, τα πρόσωπα να εμφανίζονται, η ιστορία και η δράση τους να ξεδιπλώνεται, το σημειωματάριο να γεμίζει με πληροφορίες και στοιχεία και τελικά να προκύπτει το πόνημα αυτό.

Τέλος, ως κατακλείδα της εισαγωγής αυτής θα θέλαμε να αναφέρουμε σημειολογικά τα εξής:

- Σε σχέση με τη συνεισφορά των επιστημόνων της υγείας στον αγώνα για έναν καλύτερο κόσμο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πηγή έμπνευσης για τους νέους όλου του κόσμου, ήταν, είναι και προφανώς θα είναι ο Αργεντινός επαναστάτης, ιατρός-αλλεργιολόγος Ερνέστο «Τσε» Γκεβέρα.
- Σε πείσμα όσων επιμένουν να αμαυρώνουν ή να παραχαράσσουν την Εθνική Αντίσταση, με διάφορα «επιχειρήματα», θα υπενθυμίσουμε (ή μήπως θα ενημερώσουμε;) ότι οι εννιά γαλανόλευκες λωρίδες στην Ελληνική Σημαία αντιστοιχούν στις συλλαβές των λέξεων της φράσης: «Ελευθερία Ή Θάνατος».

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Για να προσεγγίσουμε το θέμα μας, ξεκινήσαμε κάνοντας μία σύντομη ιστορική αναδρομή στο πώς φτάσαμε στην τριπλή κατοχή και πώς οργανώθηκε η Αντίσταση. Αναζητήσαμε σχετικές πηγές και προσπαθήσαμε να συμπεριλάβουμε γεγονότα τα οποία δεν είναι ευρέως γνωστά, όπως η ιστορία του λοχία Δημήτρη Ίτσιου.

Σε σχέση με τη μεθοδολογία που ακολουθήσαμε θα πρέπει να αναφέρουμε τα εξής: η αναζήτηση έγινε κυρίως στη βιβλιογραφία. Από επιστημονικές εργασίες, ιστορικές έρευνες, μελέτες της εποχής, διδακτορικές διατριβές και βιοματικές καταγεγραμμένες αφηγήσεις σταχυολογήθηκαν τα πρόσωπα που ανταποκρίνονταν στα εξής κριτήρια:

1. Δραστηριοποιήθηκαν κατά την Κατοχή ή/και ενεπλάκησαν με κάποιο τρόπο στα τεκταινόμενα ή/και συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση και
2. Αναφέρονται με την ιδιότητα του φαρμακοποιού, του φοιτητή φαρμακευτικής, του φαρμακοϋπαλλήλου (ή βοηθού φαρμακοποιού) ή του φαρμακεμπόρου.

Επίσης, εντοπίσαμε και περιγράφουμε θέματα όπως η οργάνωση της υγειονομικής και φαρμακευτικής περίθαλψης από την Εθνική Αντίσταση αλλά και γεγονότα που θεωρήσαμε σημαντικά, όπως η επιδρομή των Ταγματασφαλιτών στα Νοσοκομεία το 1943 και όσα έλαβαν χώρα στο νοσοκομείο Σωτηρία, την Ομόνοια (μπροστά στο ιστορικό φαρμακείο Μπακάκου) και τα Εξάρχεια το Δεκέμβριο του 1944, τα οποία διαδραματίζονται σε χώρους νοσηλευτικών ιδρυμάτων και φαρμακείων και είναι ενδεικτικά και χαρακτηριστικά αυτού που αντιπροσωπεύουν. Το φαινόμενο του δοσιλογισμού ήταν κάτι το οποίο δεν ήταν περιορισμένο την περίοδο 1941-1944 και συμπεριλήφθηκε σχετικό κεφάλαιο, δεδομένο ότι «προσκρούσαμε» σε σχετικά στοιχεία.

Χρησιμοποιήθηκαν ακόμα πηγές από το διαδίκτυο, αλλά με φειδώ και με ιδιαίτερη προσοχή, με σκοπό να αποφύγουμε τον σκόπελο της ανεξέλεγκτης και μη επιστημονικής πληροφόρησης που μπορεί να υπάρχει στο μέσο αυτό και προσπαθώντας οι πηγές μας να είναι όσο το δυνατό πιο επιστημονικά και ιστορικά έγκυρες και τεκμηριωμένες. Περιλαμβάνονται επίσης στοιχεία τα οποία προέρχονται από ντοκυμανταίρ. Ο ιστορικός Μενέλαος Χαραλαμπίδης και ο Απόστολος Αποστολάκης είχαν την ευγενή καλοσύνη να μοιραστούν μαζί μας αντικείμενα της προσωπικής τους έρευνας, μη δημοσιευμένα ακόμα. Δεν χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενή δεδομένα, όπως πρωτότυπα έγγραφα της εποχής. Τα ιστορικά στοιχεία παρατίθενται με την πηγή τους εντός παρενθέσεως, κάθε πληροφορία δηλαδή συνοδεύεται από την πηγή της και η σχετική βιβλιογραφία αναγράφεται στο τέλος του πονήματος. Ακολουθήθηκαν οι αρχές της μεθόδου Vancouver για την παράθεση και αναγραφή των

παραπομπών. Οι ιστοσελίδες που περιλαμβάνονται στις βιβλιογραφικές αναφορές προσπελάστηκαν για τελευταία φορά στις 5 Δεκεμβρίου 2020. Όπου υπάρχει κείμενο στην καθαρεύουσα, χρησιμοποιήθηκε το μονοτονικό για τη μεταφορά του.

Όπως ήδη αναφέραμε, δεν διαθέτουμε ακαδημαϊκό υπόβαθρο ιστορικού, ωστόσο αφ' ενός μεν η Ιστορία της Φαρμακευτικής, στην οποία μπορεί να ενταχθεί η έρευνα αυτή, αποτελεί μέρος της ακαδημαϊκής μας εκπαίδευσης, αφ' ετέρου δε έχοντας εκτενή εμπειρία από την επιστημονική έρευνα και τη σχετική μεθοδολογία, τεκμηρίωση και συγγραφή, είμαστε σε θέση να διασφαλίσουμε την επιστημονική εγκυρότητα του έργου μας.

Στο τέλος του πονήματος περιλαμβάνεται σχετικό παράρτημα με τα ακρωνύμια που χρησιμοποιούνται στο σύνολο του κειμένου, ενώ τα πρόσωπα που παρουσιάζονται στο αντίστοιχο κεφάλαιο (Προσωπογραφίες), αναφέρονται κατά αλφαβητική, ονομαστική σειρά, με βάση το επώνυμο.

Διευκρινίζουμε ότι ο Όρκος του ΕΛΑΣ, όπως αναφέρεται ανωτέρω, είναι ο όρκος που έδωσε η πρώτη ομάδα ανταρτών, υπό τον Άρη Βελουχιώτη στη Γραμμένη Οξιά της Ρούμελης το 1942. Το λεκτικό του όρκου του ΕΛΑΣ επαναδιατυπώθηκε το 1943 από την ΚΕ του ΕΛΑΣ και το 1944, οπότε ορίστηκε ο επίσημος Όρκος του ΕΛΑΣίτη, με απόφαση της ΠΕΕΑ (Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης), που αποτελούσε την Κυβέρνηση του Βουνού [1]. Ο Όρκος/η Υπόσχεση του Φαρμακοποιού, διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 2015 από τη Διεθνή Ομοσπονδία Φαρμακευτικής και έχει υιοθετηθεί από πολλά πανεπιστήμια ανά τον κόσμο, αποτελώντας μία σύγχρονη αναφορά και δέσμευση για την άσκηση της φαρμακευτικής επιστήμης [2].

ΠΩΣ ΞΕΚΙΝΗΣΑΝ ΟΛΑ

Ο πόλεμος είχε ήδη αρχίσει να μαίνεται στην Ευρώπη και η ανησυχία για τυχόν επέκταση του προς τη χώρα μας ήταν έντονη. Ωστόσο, το βράδυ της 27^{ης} Οκτωβρίου 1940 έμοιαζε να μη διαφέρει σε κάτι και ο κόσμος αφού δείπνησε και έκανε τις συνηθισμένες του δραστηριότητες έπεσε για ύπνο περιμένοντας να ξημερώσει μία ακόμα τυπική μέρα. Καθώς όμως ο ήλιος ανέτειλε, οι σειρήνες άρχισαν να ουρλιάζουν [3].

Η έκτακτη είδηση που μεταδόθηκε από το ραδιόφωνο [4, 5] ήταν λιτή και σαφής:

«Εδώ Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών. Οι Ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις προσβάλλουν από τις 5.30 πρωινής της σήμερα τα ημέτερα τμήματα προκαλύψεως της Ελληνοαλβανικής μεθορίου. Οι ημέτεροι δυνάμεις αμύνονται του πατρίου εδάφους».

Ο δικτάτορας της Ιταλίας Μπενίτο Μουσολίνι είχε επιλέξει την 28^η Οκτωβρίου, επέτειο της κατάληξης της «Πορείας προς τη Ρώμη» (Marcia su Roma) και της ανόδου του στην εξουσία το 1922, ώστε να επιτεθεί στην Ελλάδα [6]. Λόγοι πολιτικής σκοπιμότητας (π.χ. υπογεγραμμένες συμφωνίες με τη Μεγάλη Βρετανία σε σχέση με τις εξαγωγικές δραστηριότητες) ήταν αυτοί που αναγκάσαν τον δικτάτορα της Ελλάδας Ιωάννη Μεταξά να ταχθεί κατά των ομοϊδεατών του Ιταλών φασιστών. Ωστόσο, η αμυντική γραμμή και η χαραχθείσα στρατηγική ήταν εσφαλμένες και δεν είχαν σκοπό την πραγματική απόκρουση της εισβολής, ενώ ο υπουργός της κυβέρνησης Κωνσταντίνος Μανιαδάκης χαρακτηριστικά ανέφερε πως τον πόλεμο «τον κάναμε για τα μάτια». Παράλληλα, φαινόμενα διαφθοράς εμφανίστηκαν στη διαδικασία αποστολής ειδών πρώτης ανάγκης στο μέτωπο. Στελέχη του καθεστώτος κερδοσκοπούσαν, όπως δηλώνει και η έκφραση της εποχής «πήγε υπέρ της αεροπορίας». Παρόλα αυτά, γιατροί και φαρμακοποιοί χωρίς να έχουν επιστρατευθεί συνέτρεξαν στο μέτωπο για να παράσχουν τις υπηρεσίες τους [7].

Ο κρατούμενος στη Γενική Ασφάλεια Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ Νίκος Ζαχαριάδης απέστειλε, στις 31 Οκτωβρίου 1940 [8], επιστολή στην κυβέρνηση, την οποία η ίδια δημοσιοποίησε, με την οποία καλούσε τον ελληνικό λαό να αγωνιστεί εναντίον στο φασισμό του Μουσολίνι. Παράλληλα, 2.500 περίπου κομμουνιστές οι οποίοι βρίσκονταν στις φυλακές ή στην εξορία υπέβαλλαν μαζικά αιτήσεις προς την κυβέρνηση να σταλούν στην πρώτη γραμμή για να πολεμήσουν. Οι αιτήσεις αυτές ουδέποτε έγιναν δεκτές, αντιθέτως στη συνέχεια οι κρατούμενοι παραδόθηκαν στους Γερμανούς [9].

Οι Ιταλοί, αλλά και η ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, καθώς και οι Βρετανοί, οι οποίοι ήταν γνώστες του ότι ο ελληνικός στρατός αφ' ενός δεν ήταν άρτια οργανωμένος, αφ' ετέρου δε δεν είχε τον κατάλληλο οπλισμό, προκειμένου να αποκρούσει την επίθεση της πανίσχυρης ιταλικής μηχανής, δεν

έλαβαν υπ' όψιν κάτι: ο ελληνικός λαός είχε σκοπό να κάνει τον πόλεμο δική του, προσωπική υπόθεση και να υπερβεί εαυτόν χωρίς δεύτερη σκέψη [10].

Πράγματι, μέσα σε αυτό το κλίμα, ο διοικητής της 8ης Μεραρχίας Στρατηγός Χαράλαμπος Κατσιμήτρος και ο επικεφαλής του Αποσπάσματος Πίνδου Συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Δαβάκης αποφάσισαν να μην θέσουν σε εφαρμογή το ηττοπαθές και παράλογο σχέδιο και να ενεργήσουν παρά τις εντολές που είχαν λάβει. Έτσι, αντίθετα με τις εντολές, αμύνθηκαν σκληρά επί τρεις ημέρες, και κατόπιν ξεκίνησαν αντεπίθεση η οποία στέφθηκε με επιτυχία. Και ενώ από καθαρά στρατιωτικής απόψεως, διαφαινόταν ξεκάθαρα η προοπτική «να ρίξουμε τους Ιταλούς στη θάλασσα», η ανικανότητα του Γενικού Επιτελείου, το οποίο είχε έδρα το ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία, καθήλωσε τον ελληνικό στρατό στα άγρια αλβανικά βουνά, καθιστώντας τον θύμα της έλλειψης κατάλληλου ρουχισμού, των κρυοπαγημάτων, των ασθeneιών, της πείνας κλπ. Είναι χαρακτηριστικό ότι έκπληκτοι οι Ιταλοί επέστρεφαν να συλλέξουν ότι μπορούσαν από αυτά που είχαν αφήσει κατά την οπισθοχώρησή τους, ενώ οι απώλειες τους λόγω κρυοπαγημάτων ήταν ελάχιστες [9, 10].

Παράλληλα, η μεταφορά του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού στρατού στο αλβανικό θέατρο επιχειρήσεων, είχε ως αποτέλεσμα την αποδυνάμωση της στρατιωτικής δύναμης στα Ελληνοβουλγαρικά σύνορα και την εξασθένηση της φρουράς της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης [11]. Η δε Βουλγαρία είχε ήδη προσχωρήσει στις δυνάμεις του Άξονα, είχε συμμαχήσει δηλαδή με τη ναζιστική Γερμανία. Έτσι, μηχανοκίνητες δυνάμεις του Γερμανικού στρατού υπό την ηγεσία των στρατηγών Λιστ και Κλάιστ [3], διέσχισαν το βουλγαρικό έδαφος και στρατοπέδευαν στα Ελληνοβουλγαρικά σύνορα. Από τις 2 Απριλίου 1941 όμως κάθε κίνηση είχε παύσει. Η κάθοδος των Γερμανικών φαλάγγων είχε ολοκληρωθεί και ανέμεναν περαιτέρω εντολές.

Πριν καν ξημερώσει η Κυριακή 6 Απριλίου 1941, στις 5.15 το πρωί, οι Γερμανοί εξαπέλυσαν επίθεση κατά των οχυρών του Μπέλλες και του Ρούπελ. Η επίθεση στρεφόταν αρχικά ενάντια στα τμήματα προκαλύψεως που ήταν τοποθετημένα στα υψώματα Ντεμίρ Καπού και στη συνέχεια επεκτάθηκε σε ένα μέτωπο έκτασης 40 χλμ που κάλυπτε η 18^η Μεραρχία του Ελληνικού Στρατού [3]. Η αντίσταση που προέβαλαν οι στρατιώτες του Ρούπελ, απέναντι στην ισχυρότατη, άψογα εφοδιασμένη και άρτια οργανωμένη Γερμανική πολεμική μηχανή ήταν πραγματικά μεγαλειώδης. Όπως χαρακτηριστικά έλεγαν μεταξύ τους, επαναλαμβάνοντας τη φράση που εκστόμισε αυθόρμητα κάποιος επιλοχίας: «θα τους κρατήσουμε με τα δόντια» [11]. Ο έφεδρος λοχίας Δημήτριος Ίτσιος, από τα Άνω Πορόια Σερρών, υπερασπίστηκε το πολυβολείο Π8, στην τοποθεσία Ομορφοπλαγιά, προκαλώντας αναρίθμητες απώλειες στον εχθρό, μέχρι που τελείωσαν τα πυρομαχικά και αναγκαστικά αυτός και οι συμπολεμιστές του έπεσαν στα χέρια του εχθρού. Ο Γερμανός Ταγματάρχης ζήτησε να τον συναντήσει, αδυνατώντας να πιστέψει ότι αυτός ήταν υπεύθυνος για τις τεράστιες απώλειες στην ικανότατη στρατιωτική του δύναμη, προτού διατάξει την εκτέλεσή του [3,11]. Ο λοχαγός Κυριακίδης μαζί με ένα λοχία, έναν δεκανέα και δύο στρατιώτες παρέμεναν στο πυροβολείο τους, προσπαθώντας

να προκαλέσουν όσο το δυνατόν περισσότερες απώλειες στα εχθρικά τανκς, προτού οι βόμβες που έριχναν τα στούκας τους αποτελειώσουν. Ενώ οι Έλληνες στρατιώτες μάχονταν με ηρωισμό, με αιχμή του δόρατος της άμυνας το Ρούπελ και το Λύσσε, το σερβικό μέτωπο κατέρρευσε με αποτέλεσμα τα Γερμανικά στρατεύματα να ξεχυθούν στην κοιλάδα της Δοϊράνης, κατευθυνόμενα προς τη Θεσσαλονίκη. Έτσι, την Τετάρτη 9 Απριλίου 1941 τα άρματα μάχης της Μεραρχίας Φάιελ, ερχόμενα από τη Γιουγκοσλαβία μπήκαν στη Θεσσαλονίκη και οι υπερασπιστές της συνθηκολόγησαν. Οι ηρωικοί πολεμιστές του Ρούπελ δεν μπορούσαν να πιστέψουν στα αυτιά τους τη διαταγή για παράδοση των όπλων [11].

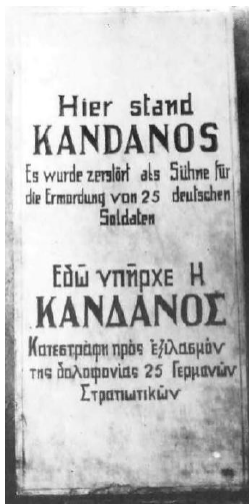
Στις 23 Απριλίου 1941, οι στρατηγοί Τσολάκογλου, Δεμέστιχας και Μπάκος συνθηκολόγησαν με τους Γερμανούς, οι οποίοι κατέλαβαν την Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941. Την ίδια μέρα η γερμανική σημαία ανέβηκε στην Ακρόπολη. Σύμφωνα με τον θρύλο, οι Γερμανοί δεν είχαν την «τιμή» να κατεβάσουν την ελληνική σημαία από τον Ιερό Βράχο, μιας και ένας στρατιώτης, ονομαζόμενος Κωνσταντίνος Κουκίδης, τυλίχτηκε με αυτή, πήδηξε από τον βράχο και σκοτώθηκε. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι το γεγονός αυτό δεν είναι τεκμηριωμένο ιστορικά [9,12, 13].

Στο μεταξύ, η κυβέρνηση του Πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού (η οποία είχε σχηματιστεί μετά το θάνατο του Ιωάννη Μεταξά και την αυτοκτονία του διορισμένου Πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κορυζή, Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας, στις 18 Απριλίου 1941) ετράπη σε φυγή, μαζί με τον Βασιλιά Γεώργιο, αρχικά για την Κρήτη, και κατόπιν για την Αίγυπτο [9].

Επίλογος της εισβολής του ναζισμού και του φασισμού στη χώρα μας, ήταν η κατάληψη της ηρωικής Κρήτης, η επίθεση εναντίον της οποίας ξεκίνησε στις 20 Μαΐου 1941 [8]. Με ευθύνη της πολιτικής ηγεσίας, η άμυνα της Κρήτης δεν ήταν κατάλληλα οργανωμένη, ενώ το σχέδιο που υπέβαλλε ο Στρατηγός Μάντακας για οχύρωση και άμυνα, που περιλάμβανε και διανομή του αποθηκευμένου οπλισμού στους κατοίκους, απερρίφθη. Η πολιτική ηγεσία φοβόταν περισσότερο τους δημοκράτες Κρητικούς από τους ναζί! Στις 30 Μαΐου 1941, η Κρήτη έπεσε αν και οι περήφανοι κάτοικοι του νησιού εξακολούθησαν να μάχονται σποραδικά μέχρι το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου. Στις 3 Ιουνίου 1941 οι Γερμανοί έκαψαν την Κάνδανο, εκτελώντας πολίτες και στρατιώτες και αφήσανε μία πλάκα που έλεγε: «ΕΔΩ ΥΠΗΡΧΕ Η ΚΑΝΔΑΝΟΣ» [9]. Μετά και από απόφαση του Χίτλερ, στις 17 Μαΐου 1941, για τον καθορισμό των ζωνών κατοχής, η Ελλάδα βρισκόταν πλέον υπό τριπλή (Γερμανική-Ιταλική-Βουλγαρική) κατοχή. Οι Ιταλοί στην Ήπειρο, τη Θεσσαλία, το μεγαλύτερο μέρος της Στερεάς Ελλάδας, τις Κυκλάδες και την Πελοπόννησο, οι Βούλγαροι στο μεγαλύτερο μέρος της Θράκης και την Ανατολική Μακεδονία, ενώ οι Γερμανοί κράτησαν για τον εαυτό τους τις σημαντικότερες από στρατιωτική άποψη περιοχές. Με τον τρόπο αυτό έκαναν οικονομία σε ανθρώπινο δυναμικό και υλικό, προκειμένου να αφοσιωθούν στην επίθεση στην Κόκκινη Αρκούδα: τη Σοβιετική Ένωση, στο Ανατολικό Μέτωπο [14].

Εικόνα 1. Οι ζώνες κατοχής Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων [15]

Εικόνα 2. Η φρικτή επιγραφή που άφησαν οι Γερμανοί στην Κάνδανο της Κρήτης, προοίμιο ίσως των υπόλοιπων σφαγών και ολοκαυτωμάτων που θα ακολουθούσαν [16].

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ

Την ώρα που η Αθήνα έπεφτε στα χέρια των Γερμανών, στις 27 Απριλίου 1944, Κυριακή του Θωμά, ο δικηγόρος Σπύρος Καλοδίκης, με μία ολιγομελή ομάδα οργάνωσαν συγκέντρωση στην πλατεία Ομονοίας. Με έντονα πατριωτικό και συγκινησιακό λόγο, ο Καλοδίκης απευθύνθηκε στον κόσμο, που πήρε θάρρος ακούγοντας τον. «Ο αγώνας δεν τελείωσε. Τώρα αρχίζει!». Ήταν το σύνθημα που επικράτησε [17].

Λίγο αργότερα, καθώς η Κρήτη έπεφτε στα χέρια των Γερμανών, δύο δεκαεπταχρόνοι φοιτητές, ο Λάκης Σάντας και ο Μανώλης Γλέζος έδωσαν το έναυσμα για την έναρξη της Αντίστασης κατά των Ναζί σε όλη την Ευρώπη. Το βράδυ της 30^{ης} προς 31^{ης} Μαΐου 1941 κατέβασαν τη χιτλερική σημαία από την Ακρόπολη [18, 19]. Επρόκειτο για μία πράξη εξαιρετικά ριψοκίνδυνη, απaráμιλλου ηρωισμού αλλά και τεράστιου συμβολισμού απέναντι στη σβάστικα και σε ότι αυτή σημαίνει και συνεπάγεται. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι τρεις δικαστές που ανέλαβαν τη διερεύνηση της υπόθεσης, Ηλ. Μικρουλέας, Β.Δαβίλας και Αναστ. Καραμούτζος, εσκεμμένα αποπροσανατόλισαν τη δικαστική έρευνα, ώστε να μην βρεθούν οι (άγνωστοι τότε) δράστες και πέσουν στα χέρια των Γερμανών [20].

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

Βάσει των κάτωθι γεγονότων και εξακριβώσεων προσδιορίζεται η αστυνομική ώρα εν Αθήναις και Πειραιεί μετ' αμέσου Ισχύος η 22α:

1) Κατά την νύκτα της 30ής προς την 31ην Μαΐου υπεξήρθη ή επί της Ακροπόλεως κυματιζούσα γερμανική πολεμική σημαία παρ' αγνώστων δραστών. Διενεργούνται αστηραί ανακρίσεις. Οι ένοχοι και συνεργοί αυτών θα τιμωρηθώσι διά της ποινής του θανάτου.

2) Ό τύπος και η δημοσία γνώμη πάντων των στραωμάτων του λαού εκφράζονται άκομη πάντοτε μετ' εκδήλου συμπαθείας ύπερ των εκ της ήπειρωτικής Εύρώπης εκδιωχθέντων Αγγλων.

3) Τα γεγονότα εν Κρήτη, αι παρὰ τὸ Διεθνὲς Δίκαιον διασπαρθεῖσαι κακοποιήσεις ἐναντίον Γερμανῶν αἰχμαλώτων ὄχι μόνον δὲν συζητούνται μετ' ἀποστροφῆς, ἀλλ' εἰς εὐρεῖς κύκλους καὶ μάλιστα μετ' εὐαρεσκείας.

4) Ὑπερ Αγγλων αἰχμαλώτων παρετηρήθησαν, παρὰ τὴν σχετικὴν ἀπαγόρευσιν, ἐπανελημμένως ἐκδηλώσεις συμπαθείας (προσφορά δῶρων, ἀνθέων, καρπῶν, σιγαρέττων κλπ.).

Αἱ τοιαῦται ἐκδηλώσεις γίνονται ἀνεκταὶ ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς ἀστυνομίας ἐναντίον τῶν ὁπίων δὲν ἀντέδρασε μεθ' ὅλων τῶν εἰς διάθεσιν αὐτῆς εὐρισκομένων μέσων.

5) Ἡ συμπεριφορὰ εὐρυτέρων κύκλων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν ἐναντί τῶν γερμανικῶν ἐνόπλων Δυνάμεων, ἐγένετο καὶ πάλιν ὀλιγότερον φιλική.

6) Ἡ ἀισχροκέρδεια ἐν Ἀθήναις ὑπερέβη πᾶν μέτρον χωρὶς αἱ ἀρμόδια ἀρχαὶ νὰ προβαίνουσι εἰς τὰ ἐνδεικνυόμενα μέτρα καταστολῆς.

7) Σχεδὸν ἅπαντα τὰ ἐμπορεύματα πωλοῦνται ἐν Ἀθήναις πρὸς τοὺς Γερμανοὺς στρατιωτικοὺς εἰς σημαντικὰς ἀνωτέρας τιμὰς παρὰ πρὸς τοὺς Ἕλληνας.

Αἱ γερμανικαὶ στρατιωτικαὶ ἀρχαὶ προσεπάθησαν μέχρι σήμερον νὰ συμπεριφερθῶσι πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαὸν ἀπὸ πάσης ἀπόψεως εὐμενῶς. Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν αἱ διαταγαὶ τῶν ἐνόπλων γερμανικῶν Δυνάμεων δὲν θέλουσιν εἰσακουσθῆ αὐταὶ θὰ ἐπιβῶλωσι μετὰ λύπης τῶν αὐστηροτάτας κυρώσεις.

Ἐν Ἀθήναις τῆ 31 Μαΐου 1941
Ο ΦΡΟΥΡΑΡΧΟΣ

Εικόνα 3. Η ανακοίνωση του Γερμανικού Φρουραρχείου για το κατέβασμα της σημαίας από την Ακρόπολη, όπως δημοσιεύτηκε στο «Ελεύθερον Βήμα» της 1^{ης} Ιουνίου 1941 [21].

Η εργατική νεολαία της εποχής ήταν ήδη οργανωμένη σε δομές που ευρίσκονταν κυρίως στην περιοχή του κέντρου, για την Αθήνα και την Αττική. Πολιτικοποιημένη και δραστήρια ήταν πρόθυμη να αποτελέσει τον αιμοδότη της αντίστασης στο φασισμό. Ανάμεσα σε αυτές και η ένωση των φαρμακοῦπαλλήλων [22].

Αναμφίβολα, ορόσημο για την Εθνική Αντίσταση αποτέλεσε η ίδρυση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ), μετά από κάλεσμα και πρωτοβουλία του ΚΚΕ. Έτσι, στις 27 Σεπτεμβρίου 1941, στις 8 το βράδυ, σε ένα μικρό σπίτι στην περιοχή των Εξαρχείων [23] υπογράφηκε η ίδρυση του ΕΑΜ από τους Λευτέρη Αποστόλου (εκ μέρους του ΚΚΕ), Ηλία Τσιριμώκο (εκ μέρους της ΕΛΔ), Απόστολο Βογιατζή (εκ μέρους του ΑΚΕ) και Χρήστο Χωμενίδη (εκ μέρους του ΣΚΕ). Ως Γραμματέας ορίστηκε ο Λευτέρης Αποστόλου, όμως λίγο μετά συνελήφθη από τους Γερμανούς και τον διαδέχτηκε ο Θανάσης Χατζής, επίσης μέλος του ΚΚΕ [10]. Το σύντομο βιβλίο με τίτλο «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», του λογοτέχνη, πολιτικού και διανοούμενου Δημήτρη Γληνού είχε ως σκοπό να εξηγήσει στο λαό την οπτική και τους στόχους του ΕΑΜ. Εκδόθηκε για πρώτη φορά το Σεπτέμβριο του 1942 και αποτελεί ένα φλογερό κείμενο, επίκαιρο ακόμα και σήμερα [24]. Το ΕΑΜ έμελλε να καταστεί η μεγαλύτερη, παλλαϊκή και περισσότερο αποτελεσματική αντιστασιακή οργάνωση στην Ευρώπη [9].

Υπό τη σκέπη του ΕΑΜ, ακολούθησε η σύσταση του στρατιωτικού και ναυτικού σκέλους του. Τον Ιανουάριο του 1942 έλαβε χώρα η ίδρυση του Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ), με επικεφαλής το Στρατηγό Νεόκοσμο Γρηγοριάδη και πρωτοκαπετάνιο τον θρυλικό Άρη Βελουχιώτη (Θανάση Κλάρα). Στον ΕΛΑΣ προσχώρησαν και πολλοί μόνιμο αξιωματικοί όλων των βαθμίδων και υπαξιωματικοί του διαλυθέντος τακτικού ελληνικού στρατού. Χαρακτηριστικά, αναφέρονται 5 αντιστράτηγοι, 10 υποστράτηγοι και 1 υποπτέραρχος [25]. Τον Σεπτέμβριο του 1943 ιδρύθηκε το Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό (ΕΛΑΝ), με αρχηγό τον Πλωτάρχη Π.Ν. Καλλιανέση, το οποίο υπάγεται στο Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ. Επίσης, στις 23 Φεβρουαρίου 1943 ιδρύθηκε η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων) [9]. Η ΕΠΟΝ ήταν μία πρωτοπόρα για την εποχή οργάνωση της νεολαίας σε σχέση με τα οράματα και τις αξίες της για αλληλεγγύη, συλλογικότητα, συντροφικότητα, ανεξιθρησκεία, ισοτιμία των δύο φύλων, έμφαση στον πολιτισμό. Προήλθε από τη συγχώνευση του ΕΑΜΝ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων) και της ΛΝ (Λεύτερη Νέα), καθώς και άλλων οχτώ οργανώσεων. Κατά την απελευθέρωση της Ελλάδας, τον Οκτώβριο του 1944, η ΕΠΟΝ απαριθμούσε 600.000 μέλη, μισά αγόρια, μισά κορίτσια [26]. Η Εθνική Αλληλεγγύη (ΕΑ) ιδρύθηκε στις 28 Μαΐου 1941 από δραπέτες εξόριστους κομμουνιστές και αποτέλεσε τον «Ερυθρό Σταυρό» του ΕΑΜ, με σκοπό να παρέχει φροντίδα τόσο στα θύματα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, όσο και στο λαό που δεινοπαθούσε [9]. Τα Αετόπουλα ήταν η οργάνωση των μικρών παιδιών που είχαν τόσο κοινωνική δραστηριότητα, αλλά και επικουρική στον ένοπλο αγώνα κατά του κατακτητή [9].

Στο μεταξύ, την Πρωτομαγιά του 1942, ο ηγέτης της Σοβιετικής Ένωσης Ιωσήφ Στάλιν απηύθυνε ραδιοφωνική ομιλία, η οποία μεταδόθηκε στις κατεχόμενες χώρες, με κεντρικό σύνθημα «κάθε κομμουνιστής και όπλο». Όμως οι Έλληνες κομμουνιστές ήταν ήδη έτοιμοι για δράση [7].

Τον Δεκέμβριο του 1942, κατόπιν σχετικής απόφασης της Β' Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, ξεκίνησαν οι ενέργειες για το σχηματισμό της ΟΠΛΑ (Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα)¹, η οποία είχε ως σκοπό την υπεράσπιση και περιφρούρηση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και την τιμωρία των προδοτών και συνεργατών των κατακτητών με την ανάπτυξη ενός ισχυρού δικτύου αντικατασκοπείας. Διοικητικά, δεν αναφέρονταν στο ΕΑΜ, αλλά απευθείας στο ΠΓ του ΚΚΕ. Επρόκειτο για «...το τιμωρό χέρι του λαού που παλεύει για τη ζωή, τη λευτεριά, τη λαοκρατία». Το καλοκαίρι του 1944 η ΟΠΛΑ μετεξελίχθηκε στην Εθνική Πολιτοφυλακή (ΕΠ) [27, 28].

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ΕΛΑΣ, μαζί με το ΕΛΑΝ και την Εθνική Πολιτοφυλακή έφτασαν να απαριθμούν 150.000 οργανωμένα μέλη, που τον καθιστούσε τη δεύτερη αριθμητικά αντάρτικη δύναμη στην Ευρώπη μετά τους Παρτιζάνους του Τίτο στη Γιουγκοσλαβία. Φυσικά, πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η πληθυσμιακή διαφορά των δύο χωρών αλλά και το ότι η Γιουγκοσλαβία δεν συνθηκολόγησε και δεν παρέδωσε τα όπλα στους Γερμανούς, σε αντίθεση με την Ελλάδα [9].

Ο ΕΔΕΣ (Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος) συγκροτήθηκε στο τέλος Σεπτεμβρίου του 1941. Αποτέλεσε πρωτοβουλία του αυτοεξόριστου στη Γαλλία στρατηγού Νικολάου Πλαστήρα, ο οποίος απέστειλε τον αντιμοναρχικό φιλόλογο Κομνηνό Πυρομάγλου, με σκοπό να ιδρύσει μία αντιστασιακή οργάνωση, που θα αποτρέψει την επιστροφή του βασιλιά μετά την απελευθέρωση. Ο Πυρομάγλου έφτασε στην Ελλάδα στις 21 Σεπτεμβρίου 1941. Αμέσως, ξεκίνησε επαφές με διάφορα πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα, τα οποία όμως αποδείχτηκαν απρόθυμα να προβούν σε κάποια σχετική κίνηση, αφού στην πραγματικότητα δεν πίστευαν στην αντίσταση. Τελικά, κατέληξε σε ένα αμφιλεγόμενο άτομο, το οποίο εξαρχής είχε συμβουλευθεί να αποφύγει: τον αντισυνταγματάρχη Ναπολέοντα Ζέρβα. Ο Ζέρβας όμως είχε στρατιωτικές ικανότητες, ήταν ευφυής και ετάσσετο υπέρ της ένοπλης σύγκρουσης [10]. Ήδη από το 1937 κινούνταν συνωμοτικά μέσω οργάνωσης που ήδη ονομαζόταν ΕΔΕΣ και είχε ως κύριο σκοπό την ανατροπή του δικτάτορα Ι. Μεταξά και την αποπομπή του βασιλιά [29]. Η ίδρυση του ΕΔΕΣ, ως αντιστασιακής οργάνωσης, υπογράφηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1941 από τον Ν. Ζέρβα, τον αξιωματικό Λεωνίδα Σπαή και τον δικηγόρο Ηλία Σταματόπουλο. Σκοπό είχε να συσπειρώσει το βενιζελικό, πλαστηρικό και αντιμοναρχικό στρατόπεδο, να εκδιώξει τον βασιλιά Γεώργιο και να δημιουργήσει μία δημοκρατική, σοσιαλιστική Ελλάδα [30]. Ο Ζέρβας, μετά και τις επαφές με τον Πυρομάγλου, θα γίνει αρχηγός του ΕΔΕΣ (με το ψευδώνυμο Νίκος Σουλιώτης), εν αγνοία του Ν. Πλαστήρα, με υπαρχηγό τον Πυρομάγλου. Θα διατηρήσει στενή διασύνδεση με το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής ενώ οι Άγγλοι θα μεριμνήσουν για την

---

¹ Η ΟΠΛΑ και η δράση της αποτέλεσε ένα θέμα είτε δαιμονοποιημένο, είτε «ταμπού» για δεκαετίες. Ωστόσο, πρόσφατα άρχισε να προσεγγίζεται και να ερευνάται επιστημονικά από τον Ιάσονα Χανδρινό (για την ΟΠΛΑ Αθήνας) και τη Σοφία Ηλιάδου-Τάχου (για την ΟΠΛΑ Θεσσαλονίκης). Οι ερευνητές αυτοί αποτελούν και τις πηγές μας.

παροχή οπλισμού, τη χρηματοδότηση αλλά και τη μισθοδοσία του [9,10]. Ο ΕΔΕΣ έδρασε κυρίως στην Ήπειρο, τόσο κατά των Γερμανών, όσο και κατά των Τσάμηδων συνεργατών τους.

Από το φθινόπωρο του 1942 όμως, άρχισε η εκδήλωση κινήσεων εντός του ΕΔΕΣ, με υποκινητές τους Στυλιανό Γονατά, Θεόδωρο Πάγκαλο (σημ: παππού του σημερινού απελθόντος πολιτικού και κατόπιν πολιτικού...σχολιαστή) και Ιωάννη Βουλπιώτη με σκοπό ουσιαστικά τη διακοπή της αντιστασιακής του δράσης. Κατάληξη ήταν η διάσπαση του ΕΔΕΣ Αθηνών, τον Οκτώβριο του 1943, στον «προδοτικό» με ηγέτη τον Στυλιανό Γονατά και τον «αγωνιστικό» που παρέμεινε πιστός στον Ν. Ζέρβα. Ο προδοτικός ΕΔΕΣ πλέον συνεργάστηκε με τη Γκεστάπο και τη δοσιλογική κυβέρνηση, ενώ οι υποκινητές του, Πάγκαλος και Γονατάς, πρωτοστάτησαν στην ίδρυση των Ταγμάτων Ασφαλείας. Δεν δίστασαν ακόμα και να δολοφονήσουν στελέχη της οργάνωσης, όπως τον Δημήτρη Γιαννακόπουλο [29, 30].

Ο ΕΔΕΣ αποτέλεσε τη δεύτερη, μετά τον ΕΛΑΣ, σε μέγεθος, αντιστασιακή οργάνωση στην Ελλάδα, ενώ ήταν η μεγαλύτερη μη αριστερή αντιστασιακή οργάνωση. Κορυφαία στιγμή της, έστω πρόσκαιρης, σύμπραξης των δύο οργανώσεων, ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου, στις 25 Νοεμβρίου 1942, μία από τις σημαντικότερες καταδρομικές ενέργειες στις χώρες της Ευρώπης που βρίσκονταν υπό Κατοχή. Στην επιχείρηση συνέβαλαν σημαντικά και Βρετανοί καταδρομείς. Οι στενές σχέσεις που ανέπτυξε ο Ζέρβας με τους Βρετανούς (ΒΣΑ), και πιο συγκεκριμένα με τους επικεφαλής Έντι Μέγιερς και Κρίστοφερ Γούντχάουζ και η επιρροή που του ασκούσαν, τον οδήγησε να υιοθετεί τις θέσεις των Βρετανών, όπως για πιθανή επιστροφή του βασιλιά. Τέλος, ενώ αναφέρεται ότι ο ΕΔΕΣ είχε στη δομή του Διεύθυνση Υγειονομικής Υπηρεσίας, απουσιάζουν πιο συγκεκριμένα στοιχεία, όπως πχ για συμμετοχή γυναικών στην οργάνωση, που να εκτελούσαν χρέη νοσηλευτικού προσωπικού [30]. Στη δε έρευνα μας, μόνο ο φαρμακοποιός Παπαπανόπουλος και ο φαρμακέμπορος Μίχος (βλ. Προσωπογραφίες) ανευρέθηκαν να αναφέρονται ως συνδεδεμένοι με τον ΕΔΕΣ.

Η ΕΚΚΑ (Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση) ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1942 από τους Γεώργιο Καρτάλη και τον Συνταγματάρχη Ευριπίδη Μπακιρτζή, ο οποίος προσχώρησε αργότερα στον ΕΛΑΣ. Περιλάμβανε το θρυλικό Σύνταγμα 5/42 που συγκροτήθηκε την άνοιξη του 1943, υπό τον Συνταγματάρχη Δημήτριο Ψαρρό, αποτέλεσε το στρατιωτικό της σκέλος και απαρτιζόταν από 500 άντρες. Ο Δημήτριος Ψαρρός ήταν ένα τραγικό θύμα των εμφύλιων συγκρούσεων, αφού με δολιότητα των Άγγλων και εν αγνοία του Άρη Βελουχιώτη, εκτελέστηκε, υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες, από τον Ταγματάρχη του ΕΛΑΣ Ευθύμιο Ζούλα [9].

Επίσης, υπήρξαν μικρότερες σε αριθμό μελών αντιστασιακές οργανώσεις με σημαντική όμως συμβολή στο συνολικό αγώνα του ελληνικού λαού ενάντια στον ναζι κατακτητή. Η ΠΕΑΝ (Πανελλήνια Ένωση Αγωνιζόμενων Νέων) με αρχηγό τον Υποσημναγό Κώστα Περρίκο, έδωσε το πρώτο σημαντικό χτύπημα,

στο κέντρο της Αθήνας, ανατινάζοντας το επταόροφο κτίριο της προδοτικής, ναζιστικής ΕΣΠΟ, στη συμβολή των οδών Γλάδστωνος και Πατησίων, στις 22 Σεπτεμβρίου 1942. Η οργάνωση Μίδα 614 είχε ως επικεφαλής τον απότακτο Ταγματάρχη Ιωάννη Τσιγάντε (σύγαμτρο [μπατζανάκης] του Δ. Ψαρρού), ο οποίος έπεσε νεκρός από σφαίρες των Ιταλών στις 14 Ιανουαρίου 1943, μετά από προδοσία. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι προδότες του Τσιγάντε παρά τις ενδελεχείς έρευνες ουδέποτε αποκαλύφθηκαν. Ακόμα, η οργάνωση Μπουμπουλίνα με επικεφαλής τη Λέλα Καραγιάννη, που βασανίστηκε απάνθρωπα και εκτελέστηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1944 από τα SS στην έδρα τους, το κολαστήριο της οδού Μέρλιν [9]. Σημειώνουμε ότι ο σύζυγος της Λ. Καραγιάννη ήταν φαρμακοποιός (βλ. παρακάτω Προσωπογραφίες).

Ενώ συνέβαιναν τα παραπάνω, τα αστικά κόμματα επιδείκνυαν μία στάση παθητικότητας και ραγιαδισμού, σε αντίθεση με ότι λάμβανε χώρα στη Γαλλία, όπου η αστική τάξη κατέστησε θέμα τιμής την αντιμετώπιση της ναζιστικής κατοχής και ακολούθησε τον σχεδόν άγνωστο Στρατηγό Ντε Γκώλ ενάντια τόσο στον κατακτητή, όσο και στη δοσιλογική κυβέρνηση της χώρας. Χαρακτηριστικό είναι ότι ελάχιστοι Έλληνες πολιτικοί έφυγαν για τη Μέση Ανατολή, ενώ μόνο 10 αναφέρεται ότι πήραν μέρος στην Εθνική Αντίσταση. Ο δε Παναγιώτης Κανελλόπουλος εμφανώς εξέφρασε την απογοήτευση του για τη στάση των συναδέλφων του [9,10].

ΚΑΤΟΧΗ, ΠΕΙΝΑ, ΑΡΡΩΣΤΙΕΣ ΚΑΙ ΕΛΛΕΙΨΗ ΦΑΡΜΑΚΩΝ

Η τριπλή Γερμανο-ιταλο-βουλγαρική κατοχή και η ανάγκη τροφοδότησης και στέγασης των στρατιωτικών της δυνάμεων είχε εξαρχής καταστροφικές επιπτώσεις στο βιοτικό επίπεδο και την καθημερινότητα του ελληνικού λαού. Αποθέματα δημόσια ή ιδιωτικά επιτάχθηκαν ή δεσμεύτηκαν. Η αγροτική παραγωγή, οι διάφορες πρώτες ύλες, τα τρόφιμα, ο ρουχισμός, τα υποδήματα, τα ζώα, τα μηχανήματα αγροτικής παραγωγής, τα φάρμακα και οι πρώτες ύλες για την παραγωγή τους κρατούνταν από τους κατακτητές για τη δική τους κάλυψη. Η επίταξη, επίσης, περιλάμβανε τα μέσα συγκοινωνίας, αυτοκίνητα, ελαστικά, ανταλλακτικά και καύσιμα. Αυτό αποτέλεσε ένα τεράστιο πλήγμα στην τροφοδότηση της αγοράς από τις πηγές παραγωγής [31].

Στις βουλγαροκρατούμενες περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης, τα πράγματα ήταν ακόμα πιο δύσκολα. Αφού καταλήφθηκε η Δράμα από τους Βουλγάρους, στις 21 Απριλίου του 1941, άρχισαν οι προσπάθειες εκβουλαρισμού των κατοίκων. Λεηλατήθηκαν εκκλησίες και μοναστήρια, απελάθηκαν οι Έλληνες ιερείς και αντικαταστάθηκαν από Βούλγαρους, έκλεισαν τα ελληνικά σχολεία και άνοιξαν βουλγαρικά. Η χρήση της βουλγαρικής γλώσσας έγινε υποχρεωτική, τα ονόματα των πόλεων, των χωριών και των δρόμων άλλαξαν σε βουλγαρικά, επιβλήθηκαν φόροι και εγκαταστάθηκαν χιλιάδες Βούλγαροι έποικοι. Απαγορεύτηκε στους Έλληνες γιατρούς, δικηγόρους και φαρμακοποιούς να ασκούν το λειτούργημά τους, κάτι που είχε σαν αποτέλεσμα οι περισσότεροι να αναγκαστούν να φύγουν από τον τόπο τους. Επίσης, στους ελεύθερους επαγγελματίες επιβλήθηκε να έχουν Βούλγαρο συνétaιρο, ο οποίος είχε συμμετοχή στα κέρδη και τον έλεγχο της επιχείρησης, αλλά όχι στις οικονομικές υποχρεώσεις [32, 33].

Παράλληλα, ο θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας από το βρετανικό ναυτικό εκμηδένισε τη δυνατότητα εφοδιασμού με αγαθά μέσω εισαγωγής [15, 34, 35, 36]. Στο πλαίσιο αυτό, πολλές οικογένειες οδηγήθηκαν στην οικονομική καταστροφή, κάτι που ποτέ δεν αποκαταστάθηκε ή αποζημιώθηκε. Κι εδώ ερχόμαστε στο θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων και στην αποπληρωμή του αναγκαστικού κατοχικού δανείου [37] που ο Μανώλης Γλέζος, με λίγες ακόμα φωνές, διεκδίκησαν και εξακολουθούν να διεκδικούν [38], ενώ οι μεταπολεμικές και οι μέχρι σήμερα κυβερνήσεις αγοράζουν αγρόν...

Η παράλληλη αύξηση του πληθωρισμού που συνοδεύτηκε από δραματική αύξηση των τιμών και ραγδαία απώλεια της αξίας της δραχμής είχε ως αποτέλεσμα ό,τι διαθέσιμο αγαθό υπήρχε να είναι ουσιαστικά απλησίαστο οικονομικά. Τα τρόφιμα σχεδόν εξαφανίστηκαν. Θεσμοθετήθηκε το δελτίο στο ψωμί. Στα αρτοποιεία σχηματίζονταν ουρές προκειμένου ο κόσμος να προμηθευτεί 30 δράμια (96 γραμμάρια) ενός δύσγευστου ψωμιού που θα αποτελούσε τη μοναδική του τροφή πολλές φορές για διάστημα 4 ημερών. Η επαιτεία, για ένα κομμάτι ψωμί, έγινε κάτι πολύ συνηθισμένο ενώ ενήλικες ή μικρά παιδιά έψαχνα στα σκουπίδια για να βρουν υπολείμματα τροφών [31, 39].

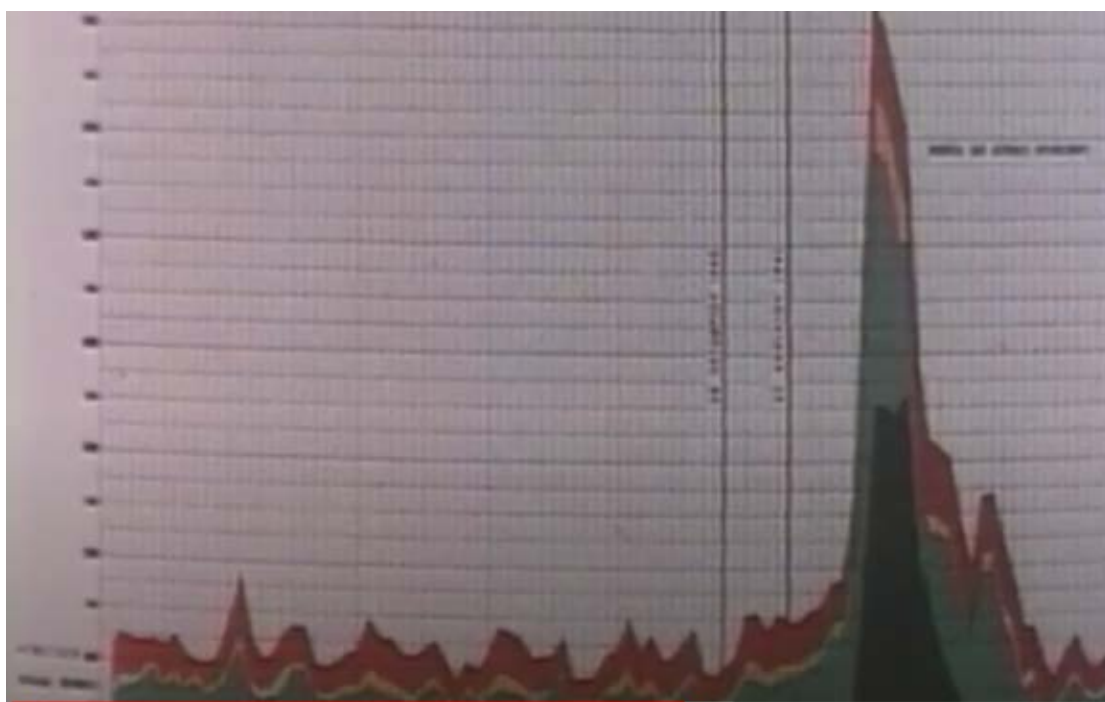
Η μαύρη αγορά άρχισε να οργιάζει. Εμφανίστηκε η «τάξη» των μαυραγοριτών, συνήθως συνεργάτες των κατακτητών, οι οποίοι ευημερούσαν και πλούτιζαν εκμεταλλευόμενοι την απελπισία του κόσμου. Ανάμεσα στους τρόπους κερδοσκοπίας τους ήταν και η απόκρυψη αγαθών, όπως τα τρόφιμα αλλά και τα φάρμακα, όπως οι απαραίτητες για την εποχή κινίνες. Χαρακτηριστικά, σε έρευνα των διωκτικών αρχών τον Νοέμβριο του 1941, στο χρηματοκιβώτιο ενός μεσίτη βρέθηκαν: 100 κιλά μαγειρικής σόδας, 150 κιλά ρετσινόλαδο, μεγάλη ποσότητα βαζελίνης και 207 σωληνάρια κινίνης [15].

Ως επιστέγασμα, ο δριμύς χειμώνας του 1941-42 συνετέλεσε στην αύξηση των θανάτων από ασιτία, ασθένειες και ψύχος [31]. Οι νεκροί από πείνα σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις, ανήλθαν περίπου στις 300.000, ωστόσο πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι η ασιτία αποτελούσε την αιτία για διάφορες ασθένειες, ενώ ήταν συχνό το φαινόμενο απόκρυψης κάποιου θανάτου από τους συγγενείς, ώστε να διατηρήσουν το δελτίο τροφίμων του θανόντος [34]. Επομένως, ο αριθμός των νεκρών από πείνα είναι, στην πραγματικότητα, ακόμα υψηλότερος. Ήδη τον Δεκέμβριο του 1941, το 63 % του ελληνικού λαού καταγράφηκε σε κατάσταση έντονου υποσιτισμού (όρια του λιμού), ενώ το 15 % σε εντονότατο υποσιτισμό, από 600-0 θερμίδες (στα όρια του θανάτου).

Πέρα από την προφανή ευθύνη των κατακτητών, ευθύνες βαρύνουν επίσης την εξόριστη κυβέρνηση η οποία δεν άσκησε πιέσεις στους Βρετανούς για χαλάρωση του ναυτικού αποκλεισμού [40]. Μία ακόμα συνέπεια του αποκλεισμού, χαρακτηριστικά, ήταν η εξής: στις αρχές του 1943 το ατμόπλοιο Πόλη της Γένοβας (Citta di Genova) απέπλευσε από το λιμάνι της Πάτρας, μεταφέροντας Έλληνες αιχμαλώτους προς την Ιταλία. Στις 21 Ιανουαρίου 1941, ενώ περνούσε από τα στενά του Τάραντα, μία τορπίλη από αγγλικό υποβρύχιο το βύθισε με αποτέλεσμα να πνιγούν οι περισσότεροι Έλληνες πατριώτες. Ο ήρωας του αλβανικού μετώπου Συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Δαβάκης ήταν ένας από αυτούς [14].

Σε όλη αυτή τη δεινή κατάσταση, με τις διαρκώς επιδεινούμενες συνθήκες διαβίωσης και την έλλειψη φαρμάκων, θέριζαν ασθένειες όπως η ελονοσία, η ψωρίαση, τα κρυολογήματα [41], καθώς και η φυματίωση [42]. Η ελονοσία και η φυματίωση αποτελούσαν ήδη προπολεμικά μάλιστα για τον πληθυσμό. Ωστόσο, με τη ναζιστική κατοχή ο υποσιτισμός, η αδυναμία νοσοκομειακής περίθαλψης, η έλλειψη ιατροφαρμακευτικού υλικού και κατάλληλων υποδομών έκαναν τη φυματίωση να εξαπλωθεί ακόμα περισσότερο. Η επίπτωση της, στο τέλος του πολέμου ήταν 1,5 % στις αγροτικές περιοχές και 3 % στις αστικές. Μόνο στη Θεσσαλονίκη, το 1942 σημειώθηκαν 461 θάνατοι από φυματίωση [28]. Είχαν δημιουργηθεί ακόμα και αντιστασιακές οργανώσεις φυματικών, που εξέδιδαν εφημερίδες και προκηρύξεις και υπάγονταν στο ΕΑΜ και την ΕΠΟΝ. Η δε χρόνια ελονοσία, αυξήθηκε, πέρα από την έλλειψη φαρμάκων, λόγω της διακοπής των εξυγιαντικών έργων καθώς και εξ' αιτίας των μετακινήσεων του πληθυσμού. Αν και δεν παρουσιάστηκαν σοβαρές επιδημίες ελονοσίας, οι θάνατοι αυξήθηκαν ραγδαία λόγω του υποσιτισμού και συννοσηροτήτων.

Επίσης, εκδηλώθηκαν επιδημίες, σε μικρή κλίμακα, χολέρας και εξανθηματικού τύφου [31]. Τα συμπτώματα του τύφου εκδηλώνονταν αρχικά με ρίγη, έντονο πονοκέφαλο, πόνο σε όλο το σώμα και υψηλό πυρετό, ενώ μετά από περίπου μία εβδομάδα έκανε την εμφάνισή του το χαρακτηριστικό εξάνθημα. Αιτία του τύφου ήταν οι ψείρες που λόγω της πτώσης της ποιότητας της ζωής και της έλλειψης σε σαπούνι αφθονούσαν. Ουσιαστικά μέτρα αντιμετώπισης δεν υπήρχαν. Οι Αρχές προκειμένου να προφυλάξουν τον πληθυσμό από τη μετάδοση της ασθένειας, σημείωναν τα σπίτια των ασθενών με τύφο με έναν μαύρο σταυρό, με λαδομπογιά. Ο κόσμος προσπαθούσε να προφυλαχθεί βράζοντας τα ρούχα του σε νερό [43]. Επιπλέον, λόγω του υποσιτισμού βρίσκονταν σε έξαρση η πελλάγρα, τα οιδήματα και το σκορβούτο. Παντού συναντούσε κανείς εξασθενημένα, αποστεωμένα πρόσωπα με τρομακτική όψη. Σε κοινή θέα έβλεπε κανείς άνδρες και γυναίκες καθισμένους ή ξαπλωμένους, με πληγές στα χέρια και στα πόδια από την αβιταμίνωση, πρησμένους και με λιωμένο δέρμα, λόγω της μη πρόσληψης καμίας θρεπτικής ουσίας και της έλλειψης λευκώματος [17]. Ο θάνατος ήταν πλέον καθημερινό φαινόμενο και τα πτώματα μεταφέρονταν με καμιόνια στα νεκροταφεία, όπου θάβονταν σε ομαδικούς τάφους [39].

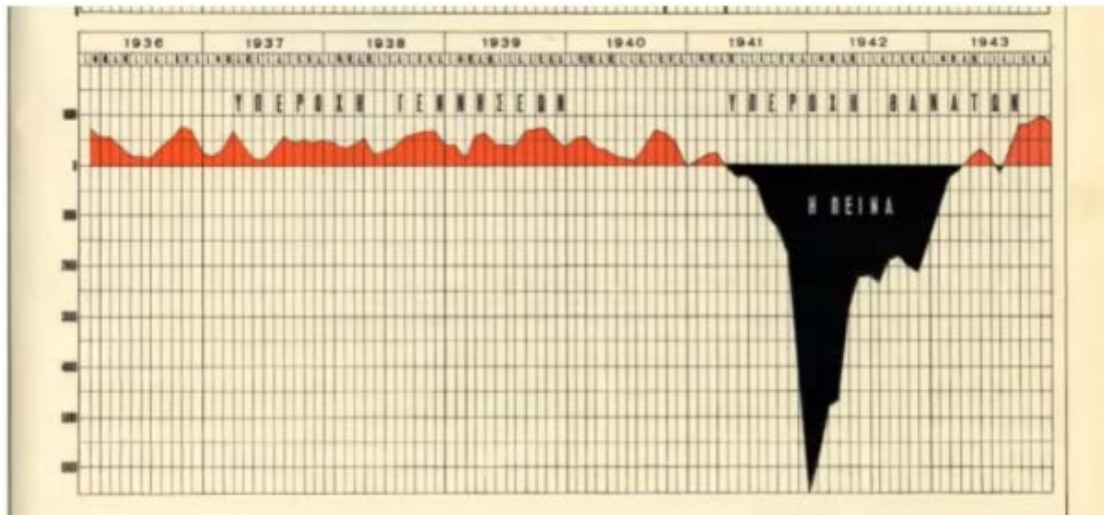

Εικόνα 4. Γραφική παράσταση που απεικονίζει τις αιτίες θνητότητας. Δεκέμβριος 1941.[40]

Κόκκινη ζώνη: φυματίωση

Πράσινη ζώνη: άλλες ασθένειες

Μαύρη ζώνη: θάνατοι από πείνα και βία

Εικόνα 5. Γραφική απεικόνιση του ισοζυγίου γεννήσεων και θανάτων για την Αθήνα κατά τα έτη 1936-1943 [15].

Οι σκληρές συνθήκες διαβίωσης της κατοχής και ο διαρκής τρόμος στην καθημερινότητα, όπως ήταν επόμενο, είχαν σαφείς ψυχιατρικές επιπτώσεις και προκαλούσαν έκδηλες ψυχοπαθολογικές καταστάσεις. Η επιστημονική εργασία των επιφανών Ελλήνων νευρολόγων-ψυχιάτρων Σκούρα, Χατζηδήμου, Καλούτση και Παπαδημητρίου, η οποία εκδόθηκε μόλις το 1947 είναι αποκαλυπτική [44]. Καταρχάς, οι συνθήκες του πολέμου προκαλούν μία ποικιλία ψυχικών και νευρικών διαταραχών, με βασικό συστατικό το άγχος και το φόβο. Είναι χαρακτηριστικό, ως απόδειξη του γεγονότος ότι ο πόλεμος υπερβαίνει τις ανθρώπινες ψυχικές και σωματικές δυνατότητες, ότι τόσο ο στρατός των Συμμάχων, όσο και του Άξονα χρησιμοποιούσαν ιδιοσκευάσματα βενζεδρίνης, ώστε οι στρατιώτες να παραμένουν άγρυπνοι και σε κατάσταση διέγερσης για πολλά διαδοχικά μερόνυχτα. Η κατοχή αποτέλεσε το πλέον ιδανικό υπόστρωμα για την ανάπτυξη τραυματικών ψυχονευρώσεων, σε ένα μεγάλο αριθμό Ελλήνων πολιτών, ως αποτέλεσμα της τρομοκρατίας την οποία υφίσταντο από τον κατακτητή. Τα άτομα παρουσίαζαν νευροφυτική, συγκινησιακή και ψυχοκινητική αστάθεια, αγχώδη διαταραχή - έκδηλη ή υποσυνείδητη - και μειωμένη πλέον ανεκτικότητα, η οποία, ακόμα και σε ήσσονος σημασίας επόμενα ερεθίσματα, τα έκανε ιδιαίτερα ευάλωτα. Όταν βρίσκονταν εκ νέου κάτω από επικίνδυνες συνθήκες ή μπροστά σε νέα τρομακτικά βιώματα εύκολα παρουσίαζαν μία κατάσταση τραυματικής νεύρωσης, όμοιας με την αρχική, η οποία όμως πολύ συχνά ήταν βαρύτερης μορφής και με πιο δυσμενή πρόγνωση. Τα συμπτώματα αναπαρήγαγαν πολλά στοιχεία από το πρώτο τραύμα. Όπως σημειώνουν οι επιστήμονες, οι συνθήκες της κατοχής και οι συνακόλουθες δυσκολίες της καθημερινής ζωής (κρύο, πείνα, αναζήτηση τροφής, περιορισμός κυκλοφορίας, συσκότιση, αεροπορικές επιδρομές κλπ) ασκούσαν μία διαρκή ψυχική πίεση, εκφραζόμενη από μία γενικευμένη ευσυγκινησία με αγχώδη έκφραση, καθώς και μόνιμη θυμική καταθλιπτική διάθεση, τις οποίες όρισαν συνολικά ως «το άγχος της κατοχής». Είναι επίσης χαρακτηριστικό, ότι τα άτομα που συμμετείχαν στην αντίσταση κατάφεραν να αντιπαρέλθουν την αποδόμηση της προσωπικότητάς τους, λόγω

των προαναφερθεισών συνθηκών, να εμφανίζουν σε πολύ μικρότερο βαθμό ψυχονευρωσικές εκδηλώσεις και να εξουδετερώνουν το άγχος.

Οι δε κλινικές περιπτώσεις που αντιμετώπισαν οι προαναφερθέντες ιατροί στη διάρκεια της κατοχής συνοψίζονται στον παρακάτω πίνακα.

Απλές αντιδράσεις σε τραυματικά shock				
Αγχώδεις καταστάσεις	Οξείες καταστάσεις αγχώδους αναμονής	Μορφές ανίας και ελαφρού αδέσμευτου άγχους	Καταστάσεις μετρίου άγχους – αγχώδης διάθεση	
Καταστάσεις οθυμίας				
Καταστάσεις με αντιδράσεις καταθλιπτικές				
Ψυχολυκοφωτικές και συγχυτικές καταστάσεις				
Τυπικές εικόνες «τραυματικής ψυχονεύρωσης»				
Χρόνιες εξελίξεις	Υποτροπές	Εικόνες εξωτερικού καταναγκασμού	Παρανοϊκές αντιδράσεις	Οχιζοφρενικόμορφες εικόνες
Ηρωικό Σύνδρομο				
Γνήσιες ψυχώσεις	Σχιζοφρένεια	Προϊούσα γενική παράλυση		

Πίνακας 1. Οι ψυχοπαθολογικές καταστάσεις που αντιμετώπισαν οι νευρολόγοι-ψυχίατροι Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούτσης και Παπαδημητρίου κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944 [44].

Αν και δεν καταγράφεται αναλυτικά η φαρμακευτική ή άλλη αντιμετώπιση των περιστατικών αυτών, ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι συνήθεις πρακτικές της εποχής ήταν η ψυχοθεραπεία, η ναρκοανάλυση με Pentothal και η χορήγηση Cardiazol².

Αμείλικτοι εμφανίζονται για το θέμα της πείνας, θεωρώντας την το πιο αποτελεσματικό μέσο άσκησης τρομοκρατίας, το οποίο οι ναζί εφάρμοσαν σε όλη την Ευρώπη [44]. Ακόμα και με τη διανομή συσσιτίων, η ημερήσια κατανάλωση τροφής συνήθως δεν ξεπερνούσε τις 750 θερμίδες την ημέρα. Το πιο τρομακτικό ήταν η πείνα των παιδιών και οι συνακόλουθες νόσοι και θάνατοι. Έτσι, ως αιτία παιδιατρικών θανάτων από πείνα (αποσκελετωμένα παιδάκια της κατοχής) καταγράφονταν συχνά «εντερικά» ή ακόμα και για ενήλικες συχνά αναφέρονταν «θάνατος μη καθορισθείσης επακριβούς αιτίας». Νοσήματα που οφείλονταν στον υποσιτισμό εμφανίζονταν όλο και πιο συχνά: ατονία, εξάντληση, απώλεια βάρους, αμηνόρροια, επίμονη δυσκοιλιότητα,

² Πρόκειται για τη δραστική ουσία με INN Pentetrazol (ATC: R07AB03), διεγερτικό του κυκλοφορικού και του αναπνευστικού. Η χρήση της ανακλήθηκε από τον FDA το 1982.

αδυναμικές καταστάσεις, φαινόμενα από το νευρικό σύστημα (αϋπνία, απάθεια, μελαγχολία), αβιταμίνωση, χείμαυρα και οίδηματική νόσος. Και σαν να μην έφταναν όλα αυτά, συχνά, η έλλειψη βενζίνης δυσκόλευε τη μεταφορά των ασθενών!

Φάρμακα ήταν αδύνατο να βρεθούν, ούτε καν ένα σωληνάριο κινίνης³ ή ένα δισκίο ατεμπρίνης. Η ατεμπρίνη (συνθετική μορφή της κινίνης) ήταν εκείνη την εποχή το μόνο διαθέσιμο και σχετικά αποτελεσματικό φάρμακο κατά της ελονοσίας, είχε φαρμακοτεχνική μορφή κίτρινου δισκίου και ήταν δύσκολο να βρεθεί, ειδικά στις αγροτικές περιοχές [45]. Εκτός από την γερμανική επίταξη και την αισχροκέρδεια των μαυραγοριτών, ακόμα και δια της νόμιμης οδού, η διαδικασία για να τα προμηθευτεί ένας ασθενής ήταν εξαιρετικά δύσκολη. Ακόμα και αν οι ασθενείς κατάφερναν να τα προμηθευτούν είτε μόνοι τους, είτε μέσω λαϊκών επιτροπών, συχνά τους τα έπαιρναν οι ταγματασφαλίτες και οι λοιποί συνεργάτες των Γερμανών [31].

Σχετικά με την έλλειψη φαρμάκων, είναι χαρακτηριστικό ότι το ιστορικό φαρμακείο Μπακάκου διέθετε μόνο «Φθειρέξ», «Σουλφαμίδες» και «Παπαζωτό» (αλοιφή για τη στυτική δυσλειτουργία!) [46], ενώ ο συγγραφέας Δημήτρης Ψαθάς αναφέρει ότι οι φαρμακοποιοί πουλούσαν και ψάρια! [47].

Στο κλίμα αυτό, και στο πλαίσιο των διαδηλώσεων που οργανώνονταν με βασικό πυρήνα το ΕΑΜ, ένα από τα κύρια αιτήματα απέναντι στις Αρχές Κατοχής και τους δοσίλογους συνεργάτες τους ήταν η παροχή τροφίμων και φαρμάκων. Ήδη από τα τέλη του 1941 οι ανάπηροι του πολέμου της Αλβανίας που νοσηλεύονταν στα στρατιωτικά νοσοκομεία είχαν κατέβει σε απεργία πείνας ζητώντας βελτίωση της περίθαλψής τους, κάτι που αποτέλεσε πολύτιμο δίδαγμα για περαιτέρω διεκδικήσεις [17]. Οι διαδηλώσεις αυτές συχνά βιάστηκαν με αίμα, όπως στα Τρίκαλα στις 6 Σεπτεμβρίου του 1944, όταν μετά από διαδήλωση με συμμετοχή 8.000 λαού από τις επαρχίες Πόρτας και Φαρκαδώνας, οι Γερμανοί μαζί με τους ντόπιους συνεργάτες τους, των ομάδων ΕΕΕ και ΕΑΣΑΔ, έβαλαν στο ψαχνό κατά των άοπλων διαδηλωτών [31, 48]. Καταγράφεται ακόμα κινητοποίηση των γυναικών στην Λάρισα, τον Αύγουστο του 1944 με αίτημα την παροχή φαρμάκων από τον Ερυθρό Σταυρό [49], όπως επίσης στην Κοζάνη, την Καστοριά, την Καισαριανή και το Θησείο, όπου το αίτημα περιλάμβανε και χορήγηση αντιτυφικών εμβολίων από το Υπουργείο Υγιεινής [31]. Στην Κόνιτσα, τον Μάρτιο του 1944, οι κάτοικοι των χωριών ζήτησαν σύσσωμοι από τον Άγγλο σύνδεσμο Πίτερ, να γίνουν ρίψεις σε φάρμακα, τρόφιμα και ρούχα για όλον τον πληθυσμό [50]. Λαϊκές γυναικείες επιτροπές συγκροτήθηκαν και προσέρχονταν στις Κατοχικές Αρχές, με αίτημα, μεταξύ άλλων, φάρμακα για τα παιδιά και εμβόλια κατά του τύφο, ενώ το ΕΑΜ έκανε εκκλήσεις προς τον λαό για εξασφάλιση φαρμάκων για τους μαχόμενους αντάρτες του ΕΛΑΣ [31].

---

³ Ανθελονοσιακό φάρμακο, αλκαλοειδές που παράγεται από το φυτό κιγχόνη (*Cinchona ledgeriana* (Rubiaceae)). Βλέπε και εικόνα στο εξώφυλλο.

Αξιοσημείωτες ήταν οι προσπάθειες του Ερυθρού Σταυρού, τόσο του Διεθνούς, όσο και του Ελληνικού αλλά και του Ελβετικού, για τη διανομή φαρμάκων [51]. Έτσι, με τη δράση του Ερυθρού Σταυρού γινόταν διανομή τροφίμων, φαρμάκων και υγειονομικού υλικού στον πληθυσμό. Τον Οκτώβριο του 1942 συστήθηκε η Υπηρεσία Φαρμάκων, μέσω της οποίας διανέμονταν, εκτός από φάρμακα, μουρουνέλαιο και σαπούνι. Τον Νοέμβριο του 1943 δημιουργήθηκε ακτινολογική υπηρεσία από την Ελβετική αποστολή, η οποία, μεταξύ άλλων, έκανε εξετάσεις για φυματίωση. Η διανομή των φαρμάκων από τον Ερυθρό Σταυρό αφορούσε στα νοσοκομεία (συνήθως μία φορά τον μήνα), διάφορα ιδρύματα και φυλακές. Με φορητά φαρμακεία, επίσης, εφοδιάζονταν τα παιδικά συσσίτια. Το Νοέμβριο του 1942 δημιουργήθηκε κέντρο διανομής φαρμάκων στις εγκαταστάσεις της Βρετανικής Αρχαιολογικής Αποστολής στην Αθήνα, ενώ αργότερα (Αύγουστος 1943) δημιουργήθηκαν δύο επιπλέον κέντρα, στην Αθήνα και στον Πειραιά. Ακολούθησε η ίδρυση τριών φαρμακείων του Ερυθρού Σταυρού στην Αθήνα, το 1944. Τα φάρμακα δίνονταν σε πολύ χαμηλές, σχεδόν συμβολικές, τιμές. Η Υπηρεσία Φαρμάκων τύπωσε και έδινε σε ιατρούς και ασθενείς τον «Μικρό Οδηγό Φαρμάκων του Ερυθρού Σταυρού» που περιλάμβανε τις οδηγίες χρήσης των φαρμάκων που διένειμε. Επίσης, διένειμε 200 αναπηρικά αμαξίδια, προσφορά της οργάνωσης της ελληνικής ομογένειας των ΗΠΑ, Greek War Relief Association. Μόνο το 1944 και μόνο από τα φαρμακεία του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού εκτελέστηκαν 700.000 συνταγές στην Ελλάδα. Επίσης, συνολικά 379.000 παιδιά έλαβαν δυναμωτικά σκευάσματα, ενώ δόθηκε μέριμνα για τα παιδιά που έπασχαν από τράχωμα, με ειδική δίαιτα και φαρμακευτική αγωγή. Τα αντιτραχωματικά συσσίτια, ήταν ανεξάρτητα, λόγω της μεταδοτικότητας της νόσου και τα επισκέπτονταν περίπου 200 παιδιά την ημέρα.

Ωστόσο, η γραφειοκρατία, η διασύνδεση των σχετικών επιτροπών με τη διορισμένη κατοχική κυβέρνηση των δοσίλογων και η κακή διαχείριση δημιουργούσαν δυσαρέσκεια στον κόσμο με αποτέλεσμα να οργανώνονται διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες με αίτημα τη διανομή τροφίμων και φαρμάκων[39]. Σε άλλες περιπτώσεις, προκειμένου να καμφθούν αυτά τα προβλήματα, πάρθηκαν πρωτοβουλίες, όπως στο Άργος, όπου ιδρύθηκε Παράρτημα του ΕΟΧΑ (Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης) το οποίο ανέλαβε, μεταξύ άλλων, τη διανομή στον πληθυσμό των φαρμάκων που χορηγούσε ο Ερυθρός Σταυρός [52]. Στα Τρίκαλα με ενέργειες της δημοτικής αρχής, η οποία μεσολάβησε στον Ερυθρό Σταυρό, οργανώθηκε δημοτικό ιατρείο που διέθετε στους άπορους πολίτες ενέσεις κίνινης δωρεάν [45]. Σημειώνεται ότι ο ΔΕΣ δεν έλαβε καμία μέριμνα τόσο στην Ελλάδα, όσο και στην υπόλοιπη Ευρώπη για την προστασία των Εβραίων και μειονοτήτων όπως οι Ρομά, κρατούσε μία στάση ίσων αποστάσεων μεταξύ Ναζί και συμμάχων, εξισώνοντας το Ολοκαύτωμα με τις συμμαχικές επιδρομές. Ο Ελβετικός Ερυθρός Σταυρός απέστειλε υγειονομική βοήθεια στα Γερμανικά στρατεύματα στο Ανατολικό Μέτωπο, κατά την επίθεση τους εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης - που τελικά στοίχισε τη ζωή σε 20 εκατομμύρια Σοβιετικούς (επιχείρηση Μπαρμπαρόσα) [51]. Επίσης, στα Καλάβρυτα όταν ο Σουηδός αντιπρόσωπος του Διεθνούς

Ερυθρού Σταυρού για την Αχαΐα, θεολόγος Χανς Ερενστρώλε επισκέφθηκε τους αντάρτες του ΕΛΑΣ δεν παρέλειψε να τους εκφράσει την αντιπάθειά του, ενώ τέσσερις μήνες πριν, μετά από επίσκεψη άλλου εκπροσώπου του Ερυθρού Σταυρού είχε ακολουθήσει, την επόμενη ημέρα, βομβαρδισμός των θέσεων των ανταρτών από τους Γερμανούς. Στη συνέχεια, ο Ερενστρώλε συνδέθηκε με στενή φιλία με την ηγεσία των τοπικών δυνάμεων κατοχής καθώς και των ταγματασφαλιτών [14].

Εικόνα 6. Αποθήκευση της ανθρωπιστικής βοήθειας του Ερυθρού Σταυρού [51].

Εικόνα 7. Γυναίκες της αποστολή του Ερυθρού Σταυρού κρατούν ένα βρέφος [51].

Η ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΕΑΜ – ΕΛΛΑΣ

Με την ηρωική δράση της Αντίστασης, ελευθερώθηκαν περιοχές που κάλυπταν σχεδόν τα 3/4 (το 70 %) της χώρας [53]. Η Ελεύθερη Ελλάδα περιλάμβανε την οροσειρά της Πίνδου, τον ενιαίο όγκο από τα βόρεια σύνορα ως τη Γκιώνα και τον Παρνασσό και επίσης εκτείνονταν από τα βουνά της ανατολικής Μακεδονίας μέχρι την Πελοπόννησο, την Εύβοια και την Κρήτη, με την απελευθέρωση πολλών θυλάκων, όπου το επέτρεπε η ορεινή μορφολογία της χώρας [54].

Οργανώθηκαν δομές τοπικής αυτοδιοίκησης, κώδικα δικαιοσύνης και στρατού. Οι συνομιλίες μεταξύ ΕΑΜ, ΕΔΕΣ και ΕΚΚΑ για τη σύσταση μίας πολιτικής επιτροπής που θα συντόνιζε τον ένοπλο αγώνα απέτυχαν. Παρόλα αυτά, την Κυριακή 10 Μαρτίου 1944 σχηματίστηκε η Κυβέρνηση του Βουνού.

Στις 18 Απριλίου 1944, σχηματίστηκε η Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ), μέλη της οποίας ήταν οι εξής [17]:

Αλέξανδρος Σβώλος, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου Πανεπιστημίου Αθηνών: Πρόεδρος και Γραμματέας Εξωτερικών, Παιδείας και Θρησκευμάτων και Λαϊκής Διαφώτισης.

Ευριπίδης Μπακιρτζής: Αντιπρόεδρος και Γραμματέας Επισιτισμού.

Ηλία Τσιριμώκος: Γραμματέας Δικαιοσύνης.

Εμμανουήλ Μάντακας: Γραμματέας Στρατιωτικών.

Γιώργης Σιάντος: Γραμματέας Εσωτερικών.

Νικόλαος Ασκούτσος: Γραμματέας Συγκοινωνίας.

Άγγελος Αγγελόπουλος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών: Γραμματέας Οικονομικών.

Πέτρος Κόκκαλης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών: Γραμματέας Κοινωνικής Πρόνοιας.

Σταμάτιος Χατζήμπεης: Γραμματέας Εθνικής Οικονομίας

Κώστας Γαβριηλίδης: Γραμματέας Γεωργίας.

Έδρα της Κυβέρνησης του Βουνού ορίστηκε η Βίνιανη της Ευρυτανίας [55].

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις περιοχές που είχαν απελευθερωθεί δεν υπήρχε καμία επιρροή από την εξαρτώμενη από τους Άγγλους κυβέρνηση του Καΐρου, ούτε φυσικά από την δοσιλογική κυβέρνηση της Αθήνας.

Πρώτος, ο Άρης Βελουχιώτης τόνισε την σημασία της αξιοποίησης της αρχής της αυτοδιοίκησης και της αυτοδιαχείρισης των περιοχών που θα

ελευθερώνονταν, σε σύσκεψη στη Λαμία στις 14 Μαΐου 1942. Έτσι, με χρήση προϋπαρχουσών δομών αυτοοργάνωσης, όπως ο Φιλοπρόδος Όμιλος Καροπλεσιού (που ασχολούνταν ήδη προπολεμικά με θέματα αυτορρύθμισης της αγροτικής ασφάλειας), αλλά και την αρχή της Λαοκρατίας (η οποία διαφοροποιούνταν από τις αυστηρές σοσιαλιστικές εξαγγελίες του ΕΔΕΣ και της ΕΚΚΑ) ήδη μέχρι το καλοκαίρι του 1943, υπό την αιγίδα της Κυβέρνησης του Βουνού, είχαν οργανωθεί τα εξής [10]:

- Λαϊκές επιτροπές: δομές αυτοδιοίκησης και αυτοδιαχείρισης που βασιζόνταν στη συμμετοχή των πολιτών
- Λαϊκά δικαστήρια: δομές δικαιοσύνης η οποία απονέμετο δωρεάν και είχαν αρμοδιότητες ειρηνοδικείου και πρωτοδικείου
- Χειραφέτηση των γυναικών και ισότητα των δύο φύλων. Τόσο με τη συμμετοχή των γυναικών στην Αντίσταση, όσο και με τη θεσμική προστασία των διακρίσεων φύλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι γυναίκες πλέον ήταν φυσιολογικό να φορούν παντελόνι (κάτι που ούτε στην Αθήνα δεν ήταν ακόμα κοινωνικά αποδεκτό) και να κρατούν όπλο, αν και δυσκολεύονταν να αποχωριστούν το παραδοσιακό μαντήλι στο κεφάλι τους. Ενώ σε θέματα ερωτικών σχέσεων προστατεύονταν με τις αποφάσεις της δικαιοσύνης.
- Επίτευξη εθνικής ενότητας, ενσωματώνοντας στελέχη του παλαιού κρατικού μηχανισμού, παράγοντες των τοπικών κοινωνιών, ιερείς, επιστήμονες, στρατιωτικούς [54].
- Και φυσικά τον ΕΛΑΣ, τον μεγαλύτερο εθελοντικό στρατό που δημιουργήθηκε ποτέ.

Εικόνα 8. Χάρτης των Ιταλών που απεικονίζει την εκτιμώμενη δύναμη του ανταρτικού. Ιούλιος 1943 [54].

Τα τμήματα του ΕΛΑΣ διοικούνταν από την τριανδρία του στρατιωτικού διοικητή, του πολιτικού καθοδηγητή και του καπετάνιου. Ο στρατιωτικός ήταν υπεύθυνος για τις πολεμικές επιχειρήσεις, την εκγύμναση των ανταρτών, την αξιολόγηση των πληροφοριών και στρατηγικά στρατιωτικά θέματα. Ο πολιτικός ήταν αρμόδιος για τη σύνδεση με το ΕΑΜ σε σχέση με πληροφορίες για τον εχθρό και για την κατάρτιση των μαχητών για πολιτικά και στρατιωτικά θέματα. Ο δε καπετάνιος είχε στην ευθύνη του τη στρατολόγηση και την επιμελητεία (σίτηση, ιματισμός, εφόδια, υπόδηση), την ψυχαγωγία, τη διατήρηση του ηθικού αλλά και του ήθους των ανταρτών [56]. Μετά τον Μάιο του 1944, ο πολιτικός καταργήθηκε και το έργο του αντικαταστάθηκε από την ΕΔΑ (Επιτροπή Διαφώτισης Ανταρτών) [10].

Η Υγειονομική Υπηρεσία του ΕΛΑΣ ήταν αρχικά αρμοδιότητα της Εθνικής Αλληλεγγύης. Ωστόσο, από το 1943 κάθε Ταξιαρχία είχε τη δική της υπηρεσία [17]. Με την απόφαση της ΠΕΕΑ με ημερομηνία 28 Απριλίου 1944 [57], την οποία υπέγραψε ο Γραμματέας Στρατιωτικών, Εμμανουήλ Μάντακας, καθορίστηκαν τα προσόντα και η ονομασία των εφέδρων αξιωματικών του ΕΛΑΣ. Σύμφωνα με αυτή το Υγειονομικό σώμα περιελάμβανε τους διπλωματούχους ιατρούς και τους τελειόφοιτους ιατρικής. Το Φαρμακευτικό αποτελούσε ανεξάρτητο σώμα:

- Οι διπλωματούχοι της Φαρμακευτικής Σχολής του Πανεπιστημίου ή ισότιμου ξένου Πανεπιστημίου ονομάζονται έφεδροι ανθυποφαρμακοποιοί.
- Οι τελειόφοιτοι της Φαρμακευτικής Σχολής του Πανεπιστημίου ή ισότιμου ξένου Πανεπιστημίου ονομάζονται έφεδροι ανθυπασπιστές (δόκιμοι).

Τα κύρια στρατιωτικά νοσοκομεία του ΕΛΑΣ ήταν τρία: ένα στη Στερεά Ελλάδα, ένα στη Δυτική Μακεδονία και ένα στη Θεσσαλία. Διέθεταν πλήρη χειρουργικό εξοπλισμό και παθολογικό τμήμα [10].

Σε ότι αφορά στη Στερεά Ελλάδα, το αντάρτικο νοσοκομείο λειτούργησε στο σχολείο του Μεγάλου Χωριού Ευρυτανίας. Το νοσοκομείο περιέθαλπτε τόσο τους αντάρτες, όσο και τον ντόπιο πληθυσμό, κάτι πρωτόγνωρο για αυτούς, ενώ δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στους παιδιατρικούς ασθενείς [58]. Εκεί, στις 14 Ιουνίου 1943 έγινε η πρώτη μεταμόσχευση οργάνων στην Ελλάδα. Κατά τη μάχη της Παύλιανης, ο αντάρτης Α.Α. τραυματίστηκε βαρύτατα στους όρχεις και η ζωή του απειλούνταν. Έτσι, οι γιατροί πήραν τη ριψοκίνδυνη απόφαση να προβούν σε μεταμόσχευση με ακούσιο δότη έναν Γερμανό αιχμάλωτο. Η εγχείρηση πέτυχε και ο αντάρτης έζησε μέχρι τα βαθιά γεράματα! [10].

Εικόνα 9. Στιγμιότυπα από την υγειονομική περίθαλψη στο Νοσοκομείο του Μεγάλου Χωριού Ευρυτανίας [58].

Στο Σέλι Βερμίου λειτούργησε νοσοκομείο με επικεφαλής τον γιατρό Μιχάλη Τσιάτσιο, από το χωριό Χρυσουγή και αρχινοσοκόμο τον Θανάση Χατζόπουλο [59]. Χαρακτηριστικό είναι ότι μόνο στην Ολυμπία και τη Μεσσηνία, περιοχές που κάλυπτε το 9^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, υπό τις διαταγές του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (προφανώς πρόκειται για συνωνυμία με τον πολιτικό) και του Γεωργίου Πουλόπουλου, λειτουργούσαν νοσοκομεία στις εξής περιοχές: στον Αυλώνα (λειτούργησε από τον Αύγουστο του 1943, με 30 περίπου κλίνες), στην Αλαγονία (Σίτσοβα) (20 κλίνες), στον Αμπελιώνα (λειτούργησε από τον Σεπτέμβριο του 1943), στη Γαρδίτσα Ολυμπίας (λειτούργησε στο διάστημα Ιανουάριος-Απρίλιος 1944), στους Γαργαλιάνους (25 κλίνες και πλούσιο φαρμακείο), στη Ζαχάρω, στην Καληδόνα – Κωστομέρα Ολυμπίας, στην Πολαίνα, στην Πολιανή (το μεγαλύτερο και καλύτερα εξοπλισμένο αντάρτικο νοσοκομείο - διενεργούσε όλες τις χειρουργικές επεμβάσεις στους τραυματίες), στο Σιάμο, στο Χαλκιά, στη Χώρα, στο Ψάρι. Επίσης, πολλά ιατρεία: στο Δώριο, το Διαβολίτσι, την Ίκλαινα, τον Κακόβατο, το Κοντογόνη, την Καλλιρόη, την Καρδαμύλη, τη Μεθώνη, τον Αγ. Κωνσταντίνο, τον Μελιγαλά, το Μπογάζι, την Πελεκανάδα, την Πύλο, το Σιδερόκαστρο, το Τρίκορφο, τα Φιλιατρά, το Χατζή, το Χαροκοπιό [9].

Λαϊκά Νοσοκομεία στην Πελοπόννησο λειτούργησαν επίσης στη Σπάρτη, το Γύθειο, τη Σκάλα Λακωνίας, τους Μολάους και τη Νεάπολη (Βάτικα) [56], καθώς επίσης και στην Πάτρα, το Αίγιο, την Κάτω Αχαΐα, τη Στρέζοβα, τα Καλάβρυτα και τα Μαζέικα [7, 14]. Κοντά στο Μέτσοβο, στη Νέα Κουτσούφλιανη Τρικάλων, υπήρχε το Νοσοκομείο της 1^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, που κάλυπτε την περιοχή της Ηπείρου [60]. Στον Πειραιά, στο 6^ο Σύνταγμα Κοκκινιάς (Παλιάς και Νέας), υπό τον Νίκανδρο Κεπέση, η Υγειονομική

Υπηρεσία περιλάμβανε πέντε γιατρούς, Ένας γιατρός για κάθε Τάγμα και ένας Αρχίατρος επικεφαλής[17].

Σε ότι αφορά στο ΕΛΑΝ, τον Ιούλιο του 1944 κατέλαβε το πετρελαιοκίνητο πλοίο «Άγιος Δημήτριος», το οποίο η 6η Μοίρα του ΕΛΑΝ το μετέτρεψε σε πλωτό νοσοκομείο. Σε αυτό, αποσπάστηκε από την XI Μεραρχία ο υφηγητής Ιατρικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ν. Ψύχος, μαζί με μια νοσοκόμα και δύο βοηθούς. Όταν η Καβάλα απελευθερώθηκε, μετά από αίτημα των αρχών της πόλης, ο γιατρός παραχωρήθηκε από την Μοίρα μαζί με ιατροφαρμακευτικό υλικό για τις ανάγκες του τοπικού πληθυσμού [61].

Όλες αυτές οι δομές στελεχώθηκαν από ιατρούς και νοσηλευτές/νοσηλεύτριες, μέλη του ΕΑΜ αλλά και μη, οι οποίοι άφησαν πίσω τις οικογένειές τους και οργανώθηκαν στο αντάρτικο. Αμοιβή φυσικά δεν υπήρχε, πέρα από το φτωχικό φαγητό των ανταρτών, ενώ η περίθαλψη δεν διαχώριζε προσκείμενους ή όχι στο ΕΑΜ ασθενείς και τραυματίες [9].

Φροντίδα όλων των υγειονομικών που συμμετείχαν στο ΕΑΜ ήταν η προμήθεια και αποθήκευση φαρμάκων και υγειονομικού υλικού. Κατά τις συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τον κατακτητή, στα λάφυρα συχνά περιλαμβάνονταν φάρμακα, έτσι ώστε να διατηρείται μία στοιχειώδης επάρκεια [9]. Κινητή, συχνά σε μεγάλες συσκευασίες, των 1000 κινινών η καθεμία, αντιτετανικοί οροί, βαμβάκι, αμπούλες με ιώδιο, γάζες, ατομικοί στρατιωτικοί επίδεσμοι, καθώς και επίδεσμοι σε διάφορα μεγέθη για μικρά ή μεγάλα τραύματα ήταν συνήθη εφόδια για τους αντάρτες του ΕΛΑΣ στο βουνό[17].

Στο πλαίσιο του ΕΛΑΣ έδρασε ένας κορυφαίος ιατρός και ρομαντικός ανθρωπιστής ο Πέτρος Σωκρ. Κόκκαλης (1896-1962), ο οποίος ανέβηκε στο βουνό τον Απρίλιο του 1944. Όπως ήταν γνωστό στους Γερμανούς, ήδη από καιρό βοηθούσε τα αντάρτικα σώματα προμηθεύοντας τα με ιατροφαρμακευτικό υλικό από τα μεγάλα δημόσια νοσοκομεία. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, κατά τον σχηματισμό της ΠΕΕΑ (19 Απριλίου 1944), ανέλαβε γραμματέας Κοινωνικής Πρόνοιας και, προσωρινά, Παιδείας [62].

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τις μάχες που έδωσε ο ΕΛΑΣ, συχνά αναφέρονται φαρμακεία ως σημεία αναφοράς. Έτσι, κατά τη μάχη της Κοκκινιάς (6-9 Μαρτίου 1944), μπροστά στο φαρμακείο που υπήρχε στην περιοχή Παιδική Στέγη της Νίκαιας, δυνάμεις του ΕΛΑΣ υπό τον Μπάρμπα Γιώργο, έχοντας στη διάθεση τους οπλοπολυβόλο απέκρουσαν την προέλαση Ταγματασφαλιτών [17]. Σε φαρμακείο δε στην περιοχή Άγιοι Ανάργυροι της Νίκαιας, βρισκόταν καταδότης που άκουσε συζήτηση στο διπλανό καφενείο για μετακίνηση μελών του ΕΑΜ προς το Νοσοκομείο Σαπόρτα, όπου βρισκόταν νεκρός ένας σύντροφός τους. Τους κατέδωσε στους Ταγματασφαλίτες, οι οποίοι τους ακολούθησαν και τους σκότωσαν. Ο γιατρός Σήφης Βαρδινογιάννης, μέλος του προδοτικού ΕΔΕΣ και συνεργάτης των Γερμανών, ο οποίος εκτελέστηκε από την ΟΠΛΑ, αναφέρεται ότι σύχναζε σε φαρμακείο, όπως είχε καταγράψει η οργάνωση κατά την παρακολούθησή του [63]. Δυστυχώς δεν βρήκαμε στοιχεία για το σε ποιους φαρμακοποιούς ανήκαν τα φαρμακεία αυτά. Ακόμα, μπροστά

στο ιστορικό φαρμακείο Μπακάκου, στην οδό Αγίου Κωνσταντίνου στην Ομόνοια, στα τέλη Ιουλίου 1941, κάποια ιταλικά οχήματα ξεφόρτωναν, όπως κάθε μέρα, πανιότες. Οι πανιότες (ιταλικά: paniota) ήταν ιταλικής προέλευσης μικρά, αρωματικά και αφράτα φραντζολάκια από αλεύρι φαρίνα. Για τα πεινασμένα παιδάκια της Κατοχής ήταν μια μεγάλη λιχουδιά [64]. Κάποια στιγμή, τη μέρα εκείνη, κάποιες πανιότες κατρακύλησαν στο έδαφος. Ένα μικρό παιδί που καθόταν εκεί κοντά, έσκυψε και πήρε μία και το έβαλε στα πόδια. Ένας γκεσταπίτης το αντιλήφθηκε και με έναν πυροβολισμό του διέλυσε το κεφάλι [40].

Ενδιαφέρον επίσης έχει η παρασκευή χειροβομβίδων από τον ΕΛΑΣ με πρώτες ύλες που προμηθεύονταν από τα φαρμακεία. Επρόκειτο για επινόηση του Αλέκου Παπαγεωργίου από τη Ζαγορά, ενός πολυμήχανου εφευρέτη, ο οποίος προπολεμικά, το 1939, ήταν ο εφευρέτης του κλιβάνου αποστείρωσης. Ο κλιβάνος αποστείρωσης ήταν πολύ χρήσιμος εκείνη την εποχή εξαιτίας των μεταδοτικών ασθενειών: φυματίωσης και σύφιλης. Αφού εντάχθηκε στο ΕΑΜ, εμπνεύστηκε μέθοδο παρασκευής αυτοσχέδιων αμυντικών χειροβομβίδων, με πρώτες ύλες που μπορούσε κανείς να βρει εύκολα στα φαρμακεία: θειάφι και χλωρικό κάλιο. Πρόβλημα να τα προμηθευτεί δεν υπήρχε αφού σχεδόν όλα τα φαρμακεία χωρίς πολλές εξηγήσεις του έδιναν τα υλικά αυτά, κυρίως όμως τα έπαιρνε από το φαρμακείο Σμπόρου (Μαγνησία). Μέσα σε κομμένους μικρούς σωλήνες, έβαζε τα προαναφερόμενα υλικά μαζί με καρφιά και με περόνη δικής του έμπνευσης, κατασκεύαζε τις αμυντικές χειροβομβίδες. Στην δοκιμή της πρώτης αυτοσχέδιας χειροβομβίδας που έγινε στον Φουρνά Ευρυτανίας, οι παρευρισκόμενοι Άγγλοι σύνδεσμοι έτριβαν τα μάτια τους. Ο Ταγματάρχης Κίντ του πρότεινε να τον στείλει στην Αγγλία, αλλά εκείνος αρνήθηκε [65].

Ένα σπαρταριστό επεισόδιο αναφέρει ο ιατρός Στέφανος Χουζούρης. Οι Άγγλοι σε κάποια ρίψη υλικών εφοδιασμού αντί να ρίξουν πολεμοφόδια, άρβυλα, ρούχα, τρόφιμα κλπ έριξαν περίσσεια από γυάλινα βάζα με δισκία κατά της δυσκοιλιότητας. Ο γιατρός, μην έχοντας άλλα μέσα στη διάθεσή του, τα αναμίγνυε με κακάο και ζάχαρη και έφτιαχνε ένα πολύ νόστιμο παρασκεύασμα το οποίο χορηγούσε στους ασθενείς με σκοπό να ασκήσουν επίδραση εικονικού φαρμάκου (placebo effect) (εκτός από την κύρια δράση του!) σε κρυώματα, πόνους στο σώμα, συνάχι, πονοκεφάλους κλπ. Μάλιστα οι ασθενείς συχνά ζητούσαν και δεύτερο, ενώ η χορήγηση του εξαπλώθηκε και στους χωρικούς [66].

«ΤΟ ΕΑΜ ΜΑΣ ΕΣΩΣΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΙΝΑ...»⁴ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΕΙΨΗ ΦΑΡΜΑΚΩΝ

Η κατάσταση της υγειονομικής περίθαλψης στην ελληνική ενδοχώρα ήταν εξαιρετικά κακή, ακόμα και πριν από τον πόλεμο. Οι υποδομές ήταν υποτυπώδεις έως ανύπαρκτες ενώ ακόμα και οι αγροτικοί γιατροί σπάνιζαν [9]. Τα προβλήματα οξύνθηκαν με τον ερχομό του πολέμου και τις άθλιες συνθήκες της κατοχής και της πείνας, όπως ήδη περιγράψαμε στις προηγούμενες ενότητες. Η κατάσταση οξυνόταν και από τις συγκρούσεις με τους κατακτητές και τους συνεργάτες τους και τους τραυματισμούς ανταρτών, οι οποίοι έχρηζαν ιατρικής περίθαλψης ή και χειρουργικών επεμβάσεων.

Όπως αναφερόταν στο εσωκομματικό δελτίο της ΚΕ του ΚΚΕ με τίτλο «Οργανωτής» τον Μάρτιο του 1944 «Το ψωμί [...] το νερό, η καθαριότητα της γειτονιάς, ο γιατρός, τα φάρμακα, η κατοικία κτλ. πρέπει να απασχολούν κάθε κομμουνιστή και πρέπει να βρίσκει τρόπους και μεθόδους που θα οργανώσει την πάλη του λαού για τη διεκδίκησή τους» [67]. Στο πνεύμα αυτό, το ΕΑΜ, αφού μελέτησε και αξιολόγησε την κατάσταση και τις συνθήκες, κατάφερε να σχεδιάσει και να διαρθρώσει ένα δίκτυο υγειονομικών υπηρεσιών το οποίο εξαπλωνόταν συνολικά σε όλη τη χώρα αλλά και κάλυπτε τους αγροτικούς πληθυσμούς, κάτι πρωτοφανές για αυτούς. Πολύ σημαντικό ήταν ότι οι υπηρεσίες αυτές παρέχονταν δωρεάν. Έτσι, οργανώθηκαν πολλά νοσοκομεία (συχνά αποκαλούνταν «αναρρωτήρια») και ιατρεία [9].

Πιο συγκεκριμένα, με βάση τις αρχές της αυτοδιοίκησης, οργανώθηκαν μονάδες περίθαλψης, μικρά νοσοκομεία και φαρμακεία [54]. Στις αρμοδιότητες της αυτοδιοίκησης συγκαταλέγονταν η πληρωμή των γιατρών, καθώς και η διεκδίκηση φαρμάκων από τον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό, μέσω μαζικών συλλαλητηρίων. Ως βασική προτεραιότητα τέθηκε η καταπολέμηση των επιδημιών ελονοσίας και εξανθηματικού τύφου που είχαν εξελιχτεί σε πραγματική μάστιγα για την ελληνική ύπαιθρο. Έτσι, στο Μεταξοχώρι Αγιάς ιδρύθηκε «λαϊκό φαρμακείο» το Σεπτέμβριο του 1944 και στην Αγιά «λαϊκό ιατρείο» τον Οκτώβριο του ίδιου έτους. Στην επαρχία Ελασσόνας ιδρύθηκαν λαϊκά φαρμακεία, τα οποία λειτουργούσαν και σαν ιατρεία, σχεδόν σε κάθε χωριό. Στον Αλμυρό, οι γιατροί της περιφέρειας, με απόφαση του τοπικού συμβουλίου παρείχαν δωρεάν ιατρική περίθαλψη. Στα Τρίκαλα, αποσπάστηκαν γιατροί για την επαρχία, η οποία διαιρέθηκε σε υγειονομικούς τομείς. Λειτουργήσαν επίσης παιδικές εξοχές για τα άπορα ασθενή παιδιά, με ιατρική επίβλεψη. Στην Καστοριά, αποφασίστηκε η ίδρυση πέντε λαϊκών ιατρείων, κεντρικής φαρμακαποθήκης και λαϊκού θεραπευτηρίου. Στην επαρχία Έδεσσας λειτουργήσαν τρία Λαϊκά Ιατρεία και Φαρμακεία. Στο Λιτόχωρο λειτουργήσε κοινοτικό ιατρείο, στην επαρχία Βοΐου ιδρύθηκαν λαϊκά φαρμακεία τα οποία ενισχύθηκαν από 50.000 κόκκους κινίνο που το επαρχιακό συμβούλιο απέσπασε

⁴ Πρόκειται για στίχο από τον Ύμνο του ΕΑΜ: <https://www.youtube.com/watch?v=fnAFaIM-s8M>. Σε εκτέλεση από τη Μαρία Δημητριάδη, την Αφροδίτη Μάνου και χορωδία.

από τον Ερυθρό Σταυρό. Λαϊκά φαρμακεία λειτούργησαν και στις επαρχίες Σερβίων και Καστοριάς, καθώς επίσης οργανώθηκε ιατρική περίθαλψη που παρείχετο από 5 ιατρούς στην Καστοριά. Στην Κατερίνη, διανεμήθηκαν δωρεάν 4.500 αντεμπρίνες, ενώ οργανώθηκαν επισκέψεις ιατρών για δωρεάν ιατρική περίθαλψη στα χωριά. Στα Γρεβενά ιδρύθηκε Λαϊκό Ιατρείο και Φαρμακείο. Συνολικά, εκείνη την περίοδο εξετάστηκαν 7.000 ασθενείς, το 60% δωρεάν. Οι υπόλοιποι πλήρωσαν τα φάρμακα σε «λαϊκές τιμές», ενώ αντίτιμο για την ιατρική εξέταση ήταν από μια οκά σιτάρι. Με τα έσοδα αυτά ιδρύθηκε λαϊκό νοσοκομείο και επίσης έγινε προμήθεια φαρμάκων. Στην Ήπειρο, λειτούργησαν λαϊκά ιατρεία κατά ομάδες κοινοτήτων. Τα λαϊκά ιατρεία διαχειρίζονταν φάρμακα που προμηθεύονταν από τον ΔΕΣ και από τη Γραμματεία Κοινωνικής Πρόνοιας και Υγιεινής. Στις 16 Ιουλίου 1944 έλαβε χώρα στην Πελοπόννησο ιατρικό συνέδριο με αντικείμενο την καθολική ιατρική περίθαλψη. Λαϊκό φαρμακείο λειτουργούσε επίσης, στα πλαίσια της αυτοδιοίκησης του συνοικισμού Εξοχής Θεσσαλονίκης, το οποίο τροφοδοτούσε με δωρεάν φάρμακα το Σανατόριο Ασβεστοχωρίου [42].

Σύμφωνα με απολογισμό του Πέτρου Κόκκαλη για τη Θεσσαλία [54], λειτούργησαν 122 λαϊκά ιατρεία, 180 λαϊκά φαρμακεία, 17 θεραπευτήρια, 89 παιδικά συσσίτια για 8.813 παιδιά, 7 παιδικές εξοχές για 1.040 παιδιά και 22 λαϊκά συσσίτια. Μόνο δε τους τελευταίους τρεις μήνες του 1944 [68], στα λαϊκά ιατρεία της Θεσσαλίας εξετάστηκαν 122.491 ασθενείς, ενώ στα λαϊκά νοσοκομεία νοσηλεύτηκαν 7.264.

Στην Πελοπόννησο, υπό τη σκέπη της ΕΑ (Εθνική Αλληλεγγύη) ιδρυθήκαν 108 λαϊκά ιατρεία, 15 αναρρωτήρια, 14 λαϊκά νοσοκομεία και 45 λαϊκά φαρμακεία. Σε αυτά προσφέρθηκαν υγειονομικές υπηρεσίες σε συνολικά 75.000 ασθενείς [31].

Στην Αθήνα και τον Πειραιά κατά της διάρκειας της Εθνικής Αντίστασης μέχρι και τον Δεκέμβρη του 1944 είχαν στηθεί 7 νοσοκομεία, δεκάδες ιατρεία και υγειονομικοί σταθμοί. Περιλάμβαναν 2.000 κρεβάτια και σε αυτά νοσηλεύτηκαν πάνω από 5.000 τραυματίες [96].

Συνολικά κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ιδρύθηκαν από την Εθνική Αλληλεγγύη [68]:

Λαϊκά Ιατρεία:	568
Νοσοκομεία – Αναρρωτήρια:	79
Λαϊκά Φαρμακεία:	742

Δυστυχώς οι δομές αυτές, ο τρόπος σκέψης και η οργανωτική τους προσέγγιση και αντίληψη δεν διατηρήθηκαν και δεν μεταλαμπάδευσαν το υγειονομικό τους έργο. Μετά την απελευθέρωση (18 Οκτωβρίου 1944) και κατόπιν της υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας, στις 12 Φεβρουαρίου του 1945, ακολούθησε η περίοδος της Λευκής Τρομοκρατίας με την άσκηση πρωτοφανούς βίας και διωγμών ενάντια σε οποιονδήποτε και ο,τιδήποτε σχετίζονταν με το ΕΑΜ. Έτσι, οι δομές αυτές στις περισσότερες περιπτώσεις έκλεισαν ή διαλυθήκαν βίαια [60, 68].

Η ΕΠΙΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΤΑΓΜΑΤΑΣΦΑΛΙΤΩΝ ΣΤΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ

Ήδη από το 1941, το Γενικό Αρχηγείο των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων είχε δώσει την οδηγία κάθε μορφή αντίστασης, ανεξάρτητα από την ιδεολογική προέλευσή της, να αποδίδεται σε κομμουνιστικές δυνάμεις. Έτσι, η Βέρμαχτ στα Βαλκάνια προσπαθούσε να χτίσει το προφίλ της δύναμης αποτροπής του κομμουνιστικού κινδύνου [69]. Για τους κατακτητές, ήταν πολύ πιο εύκολο και αποτελεσματικό, αντί να συγκρούονται απευθείας με τις αντάρτικες δυνάμεις, να συγκροτήσουν σώματα από Έλληνες που θα αναλάμβαναν το έργο αυτό [129]. Στο πλαίσιο αυτό, η δοσιλογική κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη, νομοθέτησε τον Ιούνιο του 1943 την ίδρυση τεσσάρων «ευζωνικών» ταγμάτων, τα οποία αποτέλεσαν τον πρώτο πυρήνα των Ταγμάτων Ασφαλείας. Σύμφωνα με τον δοσίλογο πρωθυπουργό, σκοπός τους ήταν «η προστασία του κινδυνεύοντος κοινωνικού μας καθεστώτος από τους καταχθόνιους σκοπούς του κομμουνισμού» [70]. Με λίγα λόγια, τα Τάγματα Ασφαλείας ανέλαβαν τη «βρώμικη δουλειά» για λογαριασμό των κατακτητών. Βέβαια, ο κομμουνισμός ήταν απλά το πρόσχημα. Κύριο μέλημα ήταν η αρπαγή, η λεηλασία και η καταστροφή [10]. Σύμφωνα με μαρτυρία [71]: «Στα σπίτια δεν σκότωναν οι Γερμανοί, σκότωναν οι Έλληνες, οι προδότες, οι φασίστες».

Η πρώτη επιχείρηση που ανέλαβαν τα Τάγματα Ασφαλείας ήταν χαρακτηριστική των σκοπών τους και του στρατιωτικοπολιτικού και ιδεολογικού τους στίγματος: η εκκαθάριση των νοσοκομείων της Αθήνας από τους αναπήρους του Αλβανικού Μετώπου, που στην πλειονότητά τους, ήταν οργανωμένοι ή προσκείμενοι στο ΕΑΜ. Μετά τη συνθηκολόγηση απέναντι στους Γερμανούς, οι ανάπηροι πολέμου, περίπου 15.000, μεταφέρθηκαν κυρίως στα νοσοκομεία της Αθήνας. Εκεί οι συνθήκες ήταν άθλιες τόσο σε ότι αφορούσε στην υγειονομική τους περίθαλψη, αλλά και σε ότι αφορούσε στην πείνα (ιδιαίτερα το χειμώνα του 1941-42) και στη διαφθορά από τους υπευθύνους της κατοχικής κυβέρνησης. Μετά την ίδρυση του ΕΑΜ, τον Σεπτέμβριο του 1941, οι ανάπηροι άρχισαν να οργανώνονται σε αυτό και να πρωτοστατούν σε κινητοποιήσεις και διεκδικήσεις του σκλαβωμένου ελληνικού λαού. Μεταξύ άλλων, στη μεγαλειώδη απεργία στις 3 Μαρτίου 1943 που ματαίωσε την επιστράτευση Ελλήνων στα στρατόπεδα της Γερμανίας.

Η δράση αυτή των αναπήρων εξόργισε τόσο τους κατακτητές, όσο και τους Έλληνες συνεργάτες τους. Αφού αποφάσισαν τη διάλυση του Συνδέσμου Αναπήρων Πολέμου, ακολούθησε μία νύχτα φρίκης. Στις 30 Νοεμβρίου του 1943, στις 3 τα ξημερώματα, τα Τάγματα Ασφαλείας εξαπέλυσαν επίθεση ενάντια στα 19 νοσοκομεία όπου νοσηλεύονταν οι ανάπηροι του Μετώπου [72]. Πάνω από 1000 πάνοπλοι (με γερμανικά όπλα) γερμανοτσολιάδες, μεταφέρθηκαν με γερμανικά καμιόνια και περικύκλωσαν τα νοσοκομεία. Την επιχείρηση επέβλεπε αυτοπρόσωπος ο επικεφαλής των SS Φόν Στρώουπ, νεοδιορισθείς στην Αθήνα στις 16 Οκτωβρίου 1943, αφού πρώτα είχε γίνει γνωστός ως ο «Δήμιος του Γκέτο της Βαρσοβίας» [73]. Όρμησαν μέσα στα νοσοκομεία με ουρλιαχτά και βρισιές, πυροβολώντας, χτυπώντας με τους

υποκόπανους των όπλων και λογχίζοντας τους τραυματίες και τους ανάπηρους. Με πρωτοφανή βία τους άρπαζαν, έσπαζαν τα τεχνητά μέλη τους, τους αφαιρούσαν τα γυάλινα μάτια τους και κατόπιν τους φόρτωσαν σε καμιόνια. 1.700 περίπου φυλακίστηκαν στις φυλακές Χατζηκώστα και στο 8ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο [17]. Στη συνέχεια τους μετέφεραν στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου. Εκεί τους παρέδωσαν στους Γερμανούς. Ακολούθησαν εκτελέσεις: 283 ανάπηροι του ελληνοϊταλικού μετώπου εκτελέστηκαν [72]. Άλλοι 87 ανάπηροι και τραυματίες, έγκλειστοι στο Χαϊδάρι, εκτελέστηκαν αργότερα, στις 18 Μαΐου 1944, μαζί με άλλους αγωνιστές, στη Ριτσώνα Βοιωτίας [88].

Σύμφωνα με τον Βαγγέλη Κωστούδη [99], η επιδρομή των Ταγματασφαλιτών στα Νοσοκομεία στάθηκε η αφορμή για την ίδρυση της ΟΠΛΑ (βλ. παραπάνω Η οργάνωση της Εθνικής Αντίστασης).

Άτρόμητος στο θάνατο..

Εικόνα 10. Ατρόμητος στο θάνατο [72]

Ο όρκος των Ταγμάτων Ασφαλείας [74]:

«Ορκίζομαι εις τον Θεόν τον άγιον τούτον όρκον, ότι θα υπακούω απολύτως ΕΙΣ ΤΑΣ ΔΙΑΤΑΓΑΣ ΤΟΥ ΑΝΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΗΓΟΥ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΑΔΟΛΦΟΥ ΧΙΤΛΕΡ. Θα εκτελώ πιστώσ απάσας τας ανατεθεισομένας μοι υπηρεσίας και θα υπακούω άνευ όρων εις τας διαταγάς των ανωτέρων μου. Γνωρίζω καλώσ, ότι διά μίαν αντίρρησιν εναντίον των υποχρεώσεών μου, τας οποίας διά του παρόντος αναλαμβάνω, θέλω τιμωρηθή ΠΑΡΑ ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΝΟΜΩΝ».

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1944: ΣΩΤΗΡΙΑ - ΘΗΣΕΙΟ - ΟΜΟΝΟΙΑ - ΕΞΑΡΧΕΙΑ

Ένα φαινόμενο που ταλάνισε την Ευρώπη μετά την αποχώρηση των κατακτητών, ήταν η αντιπαράθεση μεταξύ των δυνάμεων που αποτέλεσαν την Αντίσταση ενάντια στους ναζί και των κυβερνήσεων που κατά κανόνα είχαν αυτοεξοριστεί και επεδίωκαν να επανέλθουν στην εξουσία (και σε ότι αυτές εξέφραζαν). Η Ελλάδα υπήρξε η μόνη Ευρωπαϊκή χώρα, στην οποία αυτή η αντιπαράθεση οδήγησε σε ένοπλη σύγκρουση μεταξύ του ΕΑΜ και των Βρετανών, οι οποίοι εισέβαλαν στην Αθήνα, με σκοπό να επιβάλλουν τα δικά τους συμφέροντα [75]. Την Κυριακή 3 Δεκεμβρίου 1944, το ΕΑΜ συγκάλεσε συλλαλητήριο στην πλατεία Συντάγματος ενάντια στις μηχανορραφίες της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου. Όπως προκύπτει από μαρτυρίες ξένων ανταποκριτών αλλά και πορίσματα ερευνητών [76], με εντολή του Αρχηγού της Αστυνομίας Άγγελου Έμπερτ, οι αστυνομικές δυνάμεις άνοιξαν απροειδοποίητα πυρ με αποτέλεσμα να σκοτωθούν 11 διαδηλωτές και να τραυματιστούν 60. Ήταν η αρχή της Μάχης της Αθήνας, που έμεινε γνωστή και ως «Δεκεμβριανά». Στην ενότητα αυτή θα σταθούμε μόνο σε κάποια γεγονότα τα οποία εξελίχθηκαν στον άξονα Νοσοκομείο Σωτηρία – Θησείο - Ομόνοια – Εξάρχεια, είναι χαρακτηριστικά της περιόδου και συνάδουν με το αντικείμενο της έρευνάς μας.

Ήδη πριν ξεσπάσουν τα Δεκεμβριανά, το πρωί της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1944, άνδρες της Χ επιτέθηκαν στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ στο λόφο του Φιλοπάππου. Ο ΕΛΑΣ απάντησε περικυκλώνοντας την έδρα των Χιτών, το Θησείο, όπου βρισκόταν και το αρχηγείο τους, που δεν ήταν άλλο από το φαρμακείο του πεθερού του επικεφαλής τους, συνταγματάρχη Γεώργιου Γρίβα, Παναγιώτη Ντέκα, επί της οδού Νηλέως 1. Ο Γρίβας τελικά σώθηκε με παρέμβαση των Άγγλων [77,78].

Το Νοσοκομείο Σωτηρία, λόγω της θέσης του, έπαιξε σημαντικό ρόλο στις συγκρούσεις. Στις 7 Δεκεμβρίου 1944, γύρω στις 10 το πρωί, 2.000 περίπου μαχητές του ΕΛΑΣ που ανήκαν στο 34^ο Σύνταγμα (Αττικοβοιωτίας) και στο 3/42 Τάγμα (Φθιώτιδας), ξεκίνησαν από εκεί, στο πλαίσιο της επίθεσης ενάντια στο ανατολικό μέτωπο που περιλάμβανε τους στρατώνες του Γουδή και τη Σχολή Χωροφυλακής στη Μεσογείων. Στην απέναντι πλευρά βρισκόνταν η Ορεινή Ταξιαρχία, Χωροφύλακες, τα Τάγματα Ασφαλείας και Βρετανοί που έσπευσαν σε ενίσχυσή τους. Τα οργανωτικά προβλήματα του ΕΛΑΣ σε θέματα στρατηγικής διάταξης, το γεγονός ότι πολεμούσε σε ανοικτό και ακάλυπτο πεδίο και η επέμβαση της βρετανικής αεροπορίας είχαν ως αποτέλεσμα η μάχη, που διήρκεσε 4 μέρες, έως τη νύχτα 11 προς 12 Δεκεμβρίου 1944, να εξελιχτεί σε ήττα για τον ΕΛΑΣ, ο οποίος οπισθοχώρησε από το σημείο. Οι απώλειες του: 50 νεκροί (ή 70 σύμφωνα με άλλη εκδοχή), 100 τραυματίες, 200 αιχμάλωτοι και ουσιαστικά αποδεκατισμός του 3/42 Τάγματος [75, 79]. Δεν έλειψαν οι αγριότητες: καθώς οι Βρετανοί κατέλαβαν το Σωτηρία δεν δίστασαν να σκοτώσουν κάποιους ασθενείς [76]. Το Νοσοκομείο, μέχρι το τέλος των

συγκρούσεων, θα παραμείνει στα χέρια των κυβερνητικών δυνάμεων και των Βρετανών [75]. Στις αρχές δε του Ιανουαρίου του 1945 θα αποτελέσει ορμητήριο των Βρετανών στην τελευταία μεγάλη μάχη των Δεκεμβριανών, γύρω από το Γηροκομείο Αθηνών [75, 80].

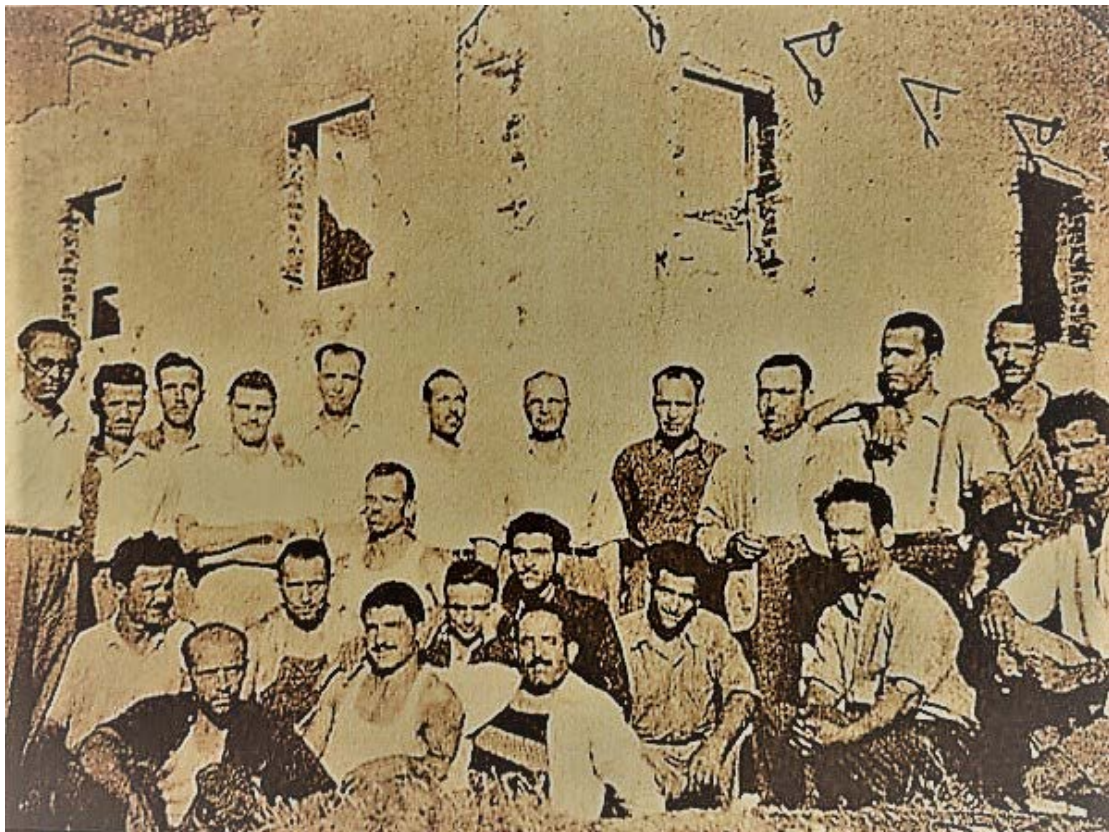
Στο κέντρο της Αθήνας, στην πλατεία Ομονοίας, στη συμβολή με την Αγίου Κωνσταντίνου, το φαρμακείο του Μπακάκου αποτέλεσε οχύρωμα για 2 βρετανικές διμοιρίες, οι οποίες το κατέλαβαν μετά από έφοδο. Με επίκεντρο το φαρμακείο, ακολούθησε μάχη διάρκειας περίπου μίας εβδομάδας με τους Βρετανούς να προσπαθούν να προωθηθούν στην περιοχή και τον ΕΛΑΣ να επιχειρεί για να τους απωθήσει [75].

Λίγο παραπάνω, στην περιοχή των Εξαρχείων, στις 31 Δεκεμβρίου 1944 ο ΕΛΑΣ κατέλαβε την κλινική Σμπαρούνη, στην οδό Ναυαρίνου και Χαρ. Τρικούπη, η οποία ήταν οχυρωμένη από τους Βρετανούς [80]. Επρόκειτο για μία διμοιρία του Λόχου «Λόρδος Μπάυρον» του ΕΛΑΣ, με επικεφαλής τον κατοπινό διεθνούς φήμης συνθέτη Ιάνη Ξενάκη. Στόχος τους ήταν η αντιμετώπιση των, οχυρωμένων στο Χημείο, Χιτών και ανδρών του 154^{ου} Τάγματος Εθνοφυλακής. Στις 2 Ιανουαρίου 1945 η Αστυνομία Πόλεων, μαζί με Βρετανούς και το 154 ΤΕ εξαπέλυσαν επίθεση με ορμητήριο το Χημείο. Στις 7 το πρωί η Αστυνομία κατέλαβε την Κλινική Σμπαρούνη, εντός της οποίας βρήκε γύρω στα 200 άτομα. Άλλοι από αυτούς ήταν προσωπικό της κλινικής, άλλοι νοσηλευόμενοι ασθενείς, άλλοι επισκέπτες και άλλοι μαχητές του ΕΛΑΣ. Συνελήφθησαν 29 άτομα ως μέλη του ΕΛΑΣ. Παράλληλα, τα υπόλοιπα μέλη του ΕΛΑΣ κατόρθωσαν να διαφύγουν ανοίγοντας τρύπες στις μεσοτοιχίες από το ένα σπίτι στο άλλο. Έτσι, βρέθηκαν στην πολυκατοικία της οδού Διδότου 47. Όμως, το πρωί της 2ας Ιανουαρίου 1945, ένα βρετανικό τανκς θα αρχίσει να βάλει εναντίον της πολυκατοικίας με αποτέλεσμα το γκρέμισμα της πρόσοψής της [81].

Ακολούθησε μία σκληρή μάχη, με τους Άγγλους να κανονιοβολούν με τανκς και με όλμους από το Χημείο και τους ΕΛΑΣίτες να αμύνονται απεγνωσμένα και γενναία. Αφού νύχτωσε και άρχισε να βρέχει και ενώ οι απώλειες του ΕΛΑΣ ήταν μόνο 2 τραυματίες, διαπιστώθηκε ότι το διπλανό φαρμακείο ήταν ακόμα ελεύθερο. Γύρω στις 9 το βράδυ, επιχείρησαν έξοδο, χωρισμένοι σε 2 ομάδες ώστε να διαφύγουν μέσω του φαρμακείου και του παρακείμενου σπιτιού. Υπό τα πυρά των Άγγλων και εθνοφυλάκων, μία ομάδα 5 ΕΛΑΣιτών κατόρθωσε να διαφύγει. Οι υπόλοιποι έμειναν εγκλωβισμένοι στο φαρμακείο και ανοίγοντας τρύπες και σκάβοντας κατόρθωσαν να φτάσουν μετά από 6 ώρες στην Οδό Βαλτετσίου, ενώ άλλοι 5 γύρισαν μέσα στην πολυκατοικία όπου παρέμειναν μέχρι την επόμενη ημέρα, 3 Ιανουαρίου, το μεσημέρι [23, 82].

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αδάμος Γιάννης. Φαρμακοποιός. Ήταν ο πρώτος επιστήμονας φαρμακοποιός στην Ικαρία. Πιο πριν, τα φάρμακα στο νησί, όπως και αλλού, παρασκευάζονταν από το γιατρό ή το βοηθό του (σπετσ(ι)έρης) [83]. Μέλος του ΚΚΕ. Από τους πρωτεργάτες του αντιστασιακού κινήματος στο νησί. Συμμετείχε στην πρώτη επιτροπή του ΕΑΜ στην πρωτεύουσα της Ικαρίας, Άγιο Κήρυκο μαζί με άλλους συντρόφους του [84]. Η δράση του περιλάμβανε οργάνωση της αντίστασης αλλά και ενέργειες όπως διαπραγματεύσεις με τους Ιταλούς κατακτητές για απελευθέρωση κρατουμένων πατριωτών. Συνελήφθη από τους Ιταλούς το 1943, αλλά αφέθηκε ελεύθερος. Λόγω της αντιστασιακής του δράσης, συνελήφθη στις 23 Ιουλίου 1947 μαζί με άλλους 22 αγωνιστές. Εξορίστηκαν στο Μούδρο της Λήμνου (σημειώνουμε ότι και η ίδια η Ικαρία αποτέλεσε τόπο εξορίας αριστερών αγωνιστών). Μετά τον τερματισμό των διώξεων του, διατηρούσε φαρμακείο στον Άγιο Κήρυκο της Ικαρίας.

Εικόνα 11. Ο φαρμακοποιός Γιάννης Αδάμος (σειρά ορθίων, 3^{ος} από δεξιά) μαζί με άλλους Ικαριώτες εξόριστους, στο Μούδρο της Λήμνου, τον Αύγουστο του 1947 [83].

Αδριανός (δεν αναφέρεται επώνυμο, πιθανόν να πρόκειται για ψευδώνυμο): Φοιτητής φαρμακευτικής. Από το Μέτσοβο. Υπηρέτησε ως βοηθός φαρμακείου στο Νοσοκομείο της 8^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ στο Μυρόφυλλο Τρικάλων. Το νοσοκομείο στεγαζόταν στο Δημοτικό Σχολείο και περιλάμβανε μία αίθουσα η οποία χρησίμευε ως θάλαμος ασθενών και δύο γραφεία για τους ιατρούς και τις αδελφές νοσοκόμες, αντίστοιχα. Για τις νοσοκόμες χρησιμοποιούνταν ως κατάλυμα η οικία του γιατρού Παπαγεωργίου. Το φαρμακείο βρισκόταν σε ανεξάρτητο κτίριο, σε ένα κατάστημα (μαγαζί με βότανα του Γκρόπα). Σε αυτό παρασκευάζονταν πολλά αφεψήματα από βότανα. Το Γενικό Νοσοκομείο Μυρόφυλλου (Νοσοκομείο της 8^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ) οργανώθηκε από τον ιατρό του ΕΛΑΣ, παθολόγο Βασίλη Καραμπάλη, με καταγωγή από τα Κουκούλια της Άρτας. Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία λειτούργησε το 1943-1944 και περιέθαλψε περίπου 50 ασθενείς και τραυματίες. Όταν η 8^η Μεραρχία μετακινήθηκε στην Εμπεσό, το Νοσοκομείο εγκαταστάθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στην Άνω Καλεντινή και κατόπιν στην Άρτα. Πέραν του Αδριανού, ο οποίος εκτελούσε χρέη βοηθού φαρμακείου, φαρμακοποιός του Νοσοκομείου ήταν ο κουνιάδος του αρχίατρου του ΕΛΑΣ Γεωργίου Σαμαρά, Δημήτρης Φωτόπουλος (βλ. παρακάτω) [85, 86].

Αλατόπουλος Μιχάλης. Υπάλληλος φαρμακείου. Από τον Πειραιά. Εργαζόταν στο φαρμακείο του φαρμακοποιού Σιδηρόπουλου στην οδό Αγ. Γεωργίου στα Ταμπούρια. Σκοτώθηκε από χωροφύλακες στις 2 Ιουνίου 1944 κατά τη διάρκεια μπλόκου στην περιοχή. Επίσης, κατά το μπλόκο, του έκλειψαν τα φάρμακα του φαρμακείου, τα οποία πούλησαν σε άλλο φαρμακοποιό. Η πληροφορία αυτή μας μεταφέρθηκε από τον ιστορικό Μενέλαο Χαραλαμπίδη, στο πλαίσιο της δικής του έρευνας, για αυτό δεν παρατίθεται βιβλιογραφία.

Αναγνωστόπουλος Κ (δεν αναφέρεται το πλήρες μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Από τον Βόλο. Σε πολιτιστικές εκδηλώσεις που οργάνωνε η ΕΠΟΝ για τη νεολαία του Βόλου συμμετείχε συγγράφοντας σκετς [87].

Αναστασόπουλος Φίλιππος. Φαρμακοποιός. Γεννημένος στην Καστριά Καλαβρύτων. Κάτοικος Αθηνών, που όμως διατηρούσε σταθερή επαφή με τη γενέτειρά του. Ενταγμένος στο ΚΚΕ πριν τον πόλεμο. Μέλος του ΕΑΜ. Από τους πρωτοπόρους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, τόσο ως μέλος του κόμματος όσο και του ΕΑΜ. Το φαρμακείο του χρησιμοποιούνταν ως γιάφκα του αντιστασιακού αγώνα. Το μεταβαρκιζιανό καθεστώς τον φυλάκισε αρχικά στην Κεφαλλονιά και κατόπιν στη Ζάκυνθο. Μετά την απόλυσή του κατατάχθηκε στον ΔΣΕ. Τον Φλεβάρη του 1949 έπεσε στα χέρια της χωροφυλακής, στην Άνω Κλειτορία (Καρνέση) Καλαβρύτων και δολοφονήθηκε [7, 14, 88, 89].

Αρβανίτης Σπύρος Ι. Φαρμακοποιός. Υπεύθυνος του ΕΑΜ στην περιοχή του Γαλαξειδίου [90].

Αργυρόπουλος Γ. Φαρμακοποιός. Από την Κλεισούρα. Μέλος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Φλώρινας. Ήταν μέλος της αποστολής του Ερυθρού Σταυρού που ξεκίνησε από τη Φλώρινα στις 8 Απριλίου 1944 για την Κλεισούρα, προκειμένου να συνδράμει στην περίθαλψη όσων είχαν επιζήσει από

τη θηριώδη σφαγή αμάχων (αντρών, γυναικών, παιδιών ακόμα και βρεφών) από τους Γερμανούς στις 5 Απριλίου 1944 [91].

Ασσέο-Αδάιος Αλμπέρτος. Φαρμακοποιός. Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη. Στέλεχος του ΚΚΕ. Φυλακίστηκε στην Ανάφη και την Ακροναυπλία [92]. Έλαβε μέρος στην Εθνική Αντίσταση μέσα από τις γραμμές του ΕΛΑΣ [93]. Συνελήφθη από τους κατακτητές και φυλακίστηκε. Ήταν ένας από τους 106 κρατούμενους στο στρατόπεδο της Λάρισας, οι οποίοι εκτελέστηκαν από τους Ιταλούς στο Κούρνοβο της Φθιώτιδας, στις 6 Ιουνίου 1943. Αξίζει να αναφερθεί ότι η εκτέλεση έγινε πίσωπλάτα, ενώ κάποιοι Ιταλοί στρατιώτες έδειξαν δισταγμό να εκτελέσουν τη διαταγή. Στους εκτελεσμένους περιλαμβάνονταν 73 κομμουνιστές συλληφθέντες επί Μεταξά, οι οποίοι παραδόθηκαν κατόπιν στους κατακτητές (βλ. κεφάλαιο Πώς Ξεκίνησαν Όλα), καθώς και ο επικεφαλής του ελληνικού τροτσκισμού, Παντελής Πουλιόπουλος, δικηγόρος [94, 95].

Βαβούλης Βασίλης. Φοιτητής Φαρμακευτικής Σχολής Αθήνας. Από το συνοικισμό Αχουμάτο της κοινότητας Αρχοντικού Γυθείου. Κατοικούσε στις Κροκεές Λακωνίας. Αξιωματικός του ΙΙ/8 Τάγματος του ΕΛΑΣ. Τον Αύγουστο του 1944, λίγο πριν οι Γερμανοί αποχωρήσουν από την Πελοπόννησο, το 8^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, με επικεφαλής τον Άρη Βελουχιώτη, επιτέθηκε στη βάση Γερμανών και ταγματασφαλιτών στο Βουρλιά (Σελασσία) Λακωνίας. Η επίθεση ξεκίνησε ξημερώματα. Η μάχη που ακολούθησε ήταν σφοδρότατη και κατέληξε σε νίκη του ΕΛΑΣ και αποδεκατισμό των ορκισμένων στον Αδόλφο Χίτλερ αντιπάλων. Τα λάφυρα περιλάμβαναν όπλα, πυρομαχικά και φάρμακα. 113 Γερμανοί έπεσα νεκροί, 23 αιχμαλωτίστηκαν και αρκετοί τραυματίστηκαν. Οι απώλειες του ΕΛΑΣ ήταν 8 νεκροί αξιωματικοί και μαχητές και 10 τραυματίες. Ανάμεσα στους νεκρούς ο Βασίλης Βαβούλης. Ήταν 10 Αυγούστου του 1944 [96].

Βαμπούλης Σωκράτης. Φαρμακοϋπάλληλος. Καταγόταν από το Φανάρι Καρδίτσας. Στέλεχος του ΚΚΕ. Αγωνίστηκε στην Εθνική Αντίσταση. Το μεταβαρκιζιανό καθεστώς τον «τίμησε» για την αντιστασιακή, πατριωτική του δράση με διώξεις και βασανισμούς. Στις 2 Οκτωβρίου 1947 κατετάγη στον ΔΣΕ. Ήταν Πολιτικός Επίτροπος Διμοιρίας της 16^{ης} Ταξιαρχίας του ΔΣΕ. Σκοτώθηκε την 1^η Σεπτεμβρίου του 1948 στη μάχη Μάλι Μάδι Πορτικό, στο Βίτσι. Με το διάταγμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1948 ανακηρύχτηκε Υπολοχαγός ΠΕ, τιμημένος νεκρός [89].

Βασιλειάδης Γιάννης (Φοίβος). Φαρμακοποιός. Γεννήθηκε το 1912 στη Ρωσία. Ήρθε ως πρόσφυγας στην Ελλάδα το 1938, μαζί με τους γονείς του. Κάτοικος Λαγκαδά. Πολέμησε στο Αλβανικό μέτωπο. Στη συνέχεια έγινε μέλος του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Το 1945-1946 βγήκε πάλι στο βουνό. Κατατάχτηκε στο ΔΣΕ στις 24 Σεπτεμβρίου 1946. Έγινε αρχικά διοικητής Συγκροτήματος στα Κρούσια, κατόπιν διοικητής Λόχου και στη συνέχεια αρχηγός στα Κρούσια με συνδιοικητή τον Λάκη Ζαχαριάδη, από το Κιλκίς. Την 1^η Μαρτίου 1948 ονομάστηκε αντισυνταγματάρχης πεζικού. Στις αρχές του 1949 έγινε Διοικητής της 20^{ης} Ταξιαρχίας και της 6^{ης} Μεραρχίας Κεντρικής Μακεδονίας του ΔΣΕ. Στις 2

Αυγούστου 1949 προήχθη σε συνταγματάρχη πεζικού. Μετά την οπισθοχώρηση του ΔΣΕ στην Αλβανία, παρέμεινε στην Ελλάδα ως διοικητής ανταρτοομάδων στην Κεντρική Μακεδονία. Σκοτώθηκε στις 3 Ιουνίου 1951 στην περιοχή των Κρουσίων, καθώς έπεσε σε ενέδρα [97, 98].

Εικόνα 12. Ο Γιάννης Βασιλειάδης (Φοίβος) (δεξιά) μαζί με τον πατέρα του Γιώργο (αριστερά), επίσης αγωνιστή, ο οποίος υπηρέτησε ως αρχινοσοκόμος στο ΔΣΕ [98, 99].

Βασιλείου Αναστάσιος. Φαρμακοποιός. Μαζί με τον ιατρό Αντώνιο Γεωργιάδη ήταν οι διευθύνοντες του παραρτήματος του Ερυθρού Σταυρού Φλώρινας, το οποίο ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1942. Σκοπός τους ήταν η παροχή ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης στους άπορους κατοίκους της Φλώρινας και των περιχώρων [100].

Βιρβιλής Νικόλαος. Φαρμακοποιός. Με καταγωγή από μία από τις πιο παλιές οικογένειες του Πόρου, με αγωνιστική ιστορία στα Ορλωφικά, τη Φιλική Εταιρεία κλπ. Ο πατέρας του, Αντώνιος Βιρβιλής (1856-1938), ήταν επίσης φαρμακοποιός, απόφοιτος του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπηρέτησε στο Βασιλικό Ναυτικό ως αξιωματικός φαρμακοποιός και μετά την αποστράτευσή του άνοιξε φαρμακείο στην Πούντα του Πόρου, το οποίο παρέδωσε στο γιο του. Ο Νικόλαος γεννήθηκε το 1903. Εργάστηκε στο φαρμακείο που παρέλαβε από τον πατέρα του, για περίπου 15 χρόνια. Μετά από προδοσία, συνελήφθη από τους Γερμανούς την ημέρα του γάμου του [101] μαζί με τον αδελφό του Βασίλη, δικηγόρο, τον ιατρό Νικόλαο Β.Καρσιώτη, τον υπάλληλο του φαρμακείου του, Ιωάννη Κατακουζηνό και άλλα δεκατέσσερα άτομα. Οι κατηγορίες ήταν ότι

έκρυβαν στα κτήματά τους και βοηθούσαν Άγγλους καταδρομείς και ότι άκουγαν την ελληνική εκπομπή του ραδιοφωνικού σταθμού του Λονδίνου, η οποία παρότρυνε σε αντίσταση κατά των κατακτητών. Δικάστηκαν στον Παρνασσό και αθωώθηκαν διότι οι κατηγορίες δεν κατέστη δυνατό να αποδειχθούν. Ωστόσο, οι αδερφοί Βιρβιλή και ο Καρσιώτης παρέμειναν όμηροι. Ενώ κανονικά ήταν προγραμματισμένο να απολυθούν στις 8 Ιανουαρίου 1943 [102], μία μέρα πριν, στις 7 Ιανουαρίου 1943, εκτελέστηκαν στο σκοπευτήριο της Καισαριανής, μαζί με άλλα 18 (ή 13) άτομα, ως αντίποινα για την ανατίναξη της ΕΣΠΟ [101,103,104,105, 106]. Σύμφωνα με άλλη πηγή, εκτελέστηκαν την ίδια ημερομηνία, στην Κοκκινιά, μαζί με άλλους 21 αγωνιστές [92]. Αναφέρεται επίσης ότι εκτελέστηκαν τον Μάιο του 1944, μαζί με άλλους 13 αγωνιστές [48]. Η ταφή του έγινε στο Γ΄ Νεκροταφείο[101]. Η χήρα του Νικόλαου Βιρβιλή, Αιμιλία Κουτσούκου Παναγιώτου, παντρεύτηκε αργότερα τον αθωωθέντα Ιωάννη Κατακουζηνό, ο οποίος διατήρησε το φαρμακείο για πολλά χρόνια [104,105].

Εικόνα 13. Νικόλαος Βιρβιλής [103]

Γαμβρίλης Γιώργος. Φαρμακοποιός. Από το Δίστομο του νομού Βοιωτίας. Στις 10 Ιουνίου του 1944 γράφτηκε μία ακόμα αιματοβαμμένη σελίδα της ελληνικής ιστορίας. Οι Γερμανοί επιτέθηκαν στο Δίστομο με 50 αυτοκίνητα, πυροβολικό και στρατό. Ακολούθησαν σκληρές απίστευτης κτηνωδίας με βιασμούς, βασανισμούς, εκτελέσεις – τα ανήλικα παιδιά δεν εξαιρέθηκαν. Στο τέλος πυρπόλησαν το χωριό. Ο φαρμακοποιός του Διστόμου, Γιώργος Γαμβρίλης, εκείνη την ημέρα βρισκόταν στη Λειβαδιά. Αφού έμαθε τί συνέβη, επέστρεψε εσπευσμένα στο Δίστομο, από κρυφά μονοπάτια, για να δει τί απέγινε η οικογένειά του. Από τύχη οι δικοί του άνθρωποι είχαν γλυτώσει από τη ναζιστική θηριωδία. Τη Δευτέρα 12 Ιουνίου 1944, κατά την προσπάθειά τους να διαφύγουν, προς το χωριό Δαύλεια, τους αντιλήφθηκαν οι Γερμανοί στη θέση «Βέρβα» και τους σκότωσαν με φρικτό τρόπο. Τα θύματα ήταν ο ίδιος ο Γιώργος Γαμβρίλης (41 ετών), οι γιοι του Βασίλης (4 ετών), Δημήτρης (5 ετών), οι κόρες του Βασιλική (7 ετών) και Ανεστούλα (1,5 έτους) και η ετοιμόγεννη σύζυγος του Θηρεσία (39 ετών). Το έμβρυο βρέθηκε πεταμένο μακριά της, ενώ ο Γιώργος Γαμβρίλης είχε στην αγκαλιά του τα δύο αγόρια. Τα δύο κορίτσια ήταν χτυπημένα με ξιφολόγχες [107, 108, 120].

Αξίζει να προστεθεί ότι πρόσφατα το Ανώτατο Αναιρετικό Δικαστήριο της Ιταλίας δικαίωσε το αίτημα για πολεμικές αποζημιώσεις των κατοίκων του Διστόμου, κάνοντας δεκτό το αίτημα για απόδοση στους κατοίκους μέρος των εισπράξεων από τα εισιτήρια των ιταλικών σιδηροδρόμων τους οποίους εκμεταλλεύεται η εταιρεία γερμανικών σιδηροδρόμων [109].

Εικόνα 14. Το μνημείο έξω από το μαρτυρικό Δίστομο, όπου αναφέρονται ονόματα των θυμάτων της σφαγής από τους Ναζί. Ανάμεσα σε αυτά, της οικογένειας του φαρμακοποιού Γαμβρίλη.

Γερεντές Βαγγέλης (ψευδώνυμο: Πατσάς). Πρακτικός Φαρμακοποιός (φαρμακοτρίφτης). Εργαζόταν στο φαρμακείο της Χ. Καπράλου στην Άμφισσα. Ήταν από τους πρωτεργάτες του ΕΑΜ στην Άμφισσα [90].

Γεροάγγελος. Πρακτικός φαρμακοποιός. Αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, ο οποίος σκοτώθηκε από τους Γερμανούς στη Θεσσαλονίκη [85,88]. Πιθανόν να πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο που καταγράφεται ιστορικά ως Βασίλης Γεράγγελος, τον οποίο συνάντησε ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος κατά την τριετή (1927-1930) νοσηλεία του, λόγω συνεχών αιμοπτύσεων, στο νοσοκομείο «Σωτηρία» και ο οποίος παρακίνησε τον μεγάλο μας ποιητή να διαβάσει Μάρξ, Λένιν, Πλεχάνωφ και τον μύησε στην αριστερή ιδεολογία [110, 111].

Γεροζήσης (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Επίσης, μικροβιολόγος. Υπεύθυνος της Υγειονομικής Υπηρεσίας του νοσοκομείου του 85^{ου} Συντάγματος της VIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ. Φρόντισε για τη νοσηλεία και την υγειονομική περίθαλψη των τραυματιών και των ασθενών, τόσο των ένοπλων ανταρτών, όσο και των απλών πολιτών. Παράλληλα ήταν υπεύθυνος για την εκπαίδευση νοσοκόμων στα διάφορα τμήματα του Συντάγματος [31].

Γεωργούλης Στέφανος. Φαρμακοϋπάλληλος. Από την Αθήνα. Μέλος του ΕΑΜ. Εκτελέστηκε από τους Γερμανούς την 1^η Μαρτίου 1944 [96].

Γκιοκέγας Τάσος. Φαρμακοποιός. Από την Αθήνα. Μέλος του ΚΚΕ. Οργανωμένος στο ΕΑΜ φοιτητών. Ιδρυτικό μέλος της ΕΠΟΝ. Το 1947 έγινε γραμματέας της ΚΟ Υμηττού-Χαραυγής του ΚΚΕ. Συνελήφθη το 1948. Δικάστηκε από Στρατοδικείο στην Αθήνα και καταδικάστηκε σε θάνατο. Εκτελέστηκε στα τέλη του 1948 ζητωκραυγάζοντας για τη Δημοκρατία και το ΚΚΕ [112].

Γλέζος Μανώλης. Υπάλληλος φαρμακείου. Ο πρώτος Παρτιζάνος της Ευρώπης, σύμφωνα με τον Γάλλο Στρατηγό Ντε Γκωλ [19] , ο Τελευταίος-εν δράσει- Παρτιζάνος, ο βασικός διεκδικητής των Γερμανικών Αποζημιώσεων [38], ο Μανώλης της Ελλάδας είχε εργαστεί μεταξύ άλλων ως υπάλληλος φαρμακείου, σύμφωνα με διαδικτυακές πηγές [113, 114]. Ο Μανώλης Γλέζος γεννήθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1922 στην Απείρανθο της Νάξου, ενώ οι ρίζες της οικογενείας του είναι από τα Σφακιά της Κρήτης. Η έντονη παράδοση και το ατίθασο πνεύμα των κατοίκων της Απείρανθου, σύμφωνα με τον ίδιο [38], επέδρασαν καταλυτικά στην επαναστατική του φύση. Το 1935 μετακόμισε στην Αθήνα οικογενειακώς. Κατά τη διάρκεια των Γυμνασιακών του σπουδών εργάστηκε και ως υπάλληλος φαρμακείου για να εξασφαλίσει τα προς το ζην. Το 1939 πρωτοστάτησε στη δημιουργία μίας αντιφασιστικής ομάδας κατά της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά και της Κατοχής της Δωδεκανήσου από τους Ιταλούς. Υπήρξε μέλος της ΟΚΝΕ, του ΕΑΜ Νέων και της ΕΠΟΝ. Ο αδελφός του, Νίκος, εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στις 10 Μαΐου 1944. Η πατριωτική δράση του Μανώλη Γλέζου είναι αδύνατο να καλυφθεί στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Αντ' αυτού και προκειμένου να αναδείξουμε το μεγαλείο του, απλώς παραθέτουμε τα λόγια του συντηρητικού πολιτικού (ιδεολογικού αντιπάλου του Μανώλη) Βαγγέλη Μεϊμαράκη: «ο Μανώλης Γλέζος αποτελεί παράδειγμα. Παράδειγμα ήθους, ευπρέπειας, αγωνιστικότητας, μα πάνω απ' όλα φιλοπατρίας. Η αγάπη του για την χώρα μας είναι μεγάλη και άδολη. Ένα είναι σίγουρο: Η Ελλάδα μας πάντα θα χρειάζεται ανθρώπους σαν τον Μανώλη Γλέζο» [115]. Έφυγε από τη ζωή στις 30 Μαρτίου 2020.

Εικόνα 15. Ο Μανώλης Γλέζος, μαχητικός μέχρι το τέλος, καταθέτει στεφάνι κατά την Επέτειο της Εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Γούλας Τάσος. Φαρμακοποιός. Από τον Ορχομενό Βοιωτίας. Μέλος του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Σκοτώθηκε από τους Ιταλούς μετά από μπλόκο στον Ορχομενό, το 1943 [88].

Γριμπιλής Παναγιώτης. Φαρμακοποιός. Από τη Σκάλα Λακωνίας. Αρχαιομαρξιστής, τοπικό στέλεχος του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας, με σημαντική κοινωνική επιρροή στην περιοχή, 50 ετών το 1941. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, μαζί με το γιατρό Γ.Μιχαλάκο, τον δάσκαλο Τάσο Βαφειάδη και τους εργάτες Πάυλο Καρούνη και Λυμπέρη σύστησαν, στη Σκάλα (τότε Σκάλα Λακεδαιμόνας), αντιστασιακή ομάδα, την οποία ονόμασαν «Φιλική Εταιρεία». Η ομάδα σύντομα εντάχθηκε στο ΕΑΜ [7, 56, 116]. Στη συνέχεια, ο Παναγιώτης Γριμπιλής έγινε υπεύθυνος του ΕΑΜ Λεωνιδίου. Οι Γερμανοί εξαπέλυσαν τρεις επιδρομές κατά του Λεωνιδίου: στις 30 Ιανουαρίου 1944, το Πάσχα του 1944 και στις 23 Ιουνίου 1944. Στη δεύτερη επιδρομή κατάφερε να ξεφύγει αφού κρύφτηκε στη στέρνα του Λεκού για 2-3 ημέρες, ενώ κατά την τρίτη επιδρομή γλύτωσε την εκτέλεση αφού χρησιμοποίησε πλαστή ταυτότητα που τον ανέφερε ως Ευάγγελο Καρακλή, φαρμακοποιό [117].

Δαβάκης Δημήτριος. Φαρμακοποιός. Πρόκειται για τον μικρότερο αδερφό του ήρωα του Αλβανικού Μετώπου Συνταγματάρχη Κωνσταντίνου Δαβάκη. Γεννήθηκε στα Κεχριάτικα Λακωνίας στις 18 Νοεμβρίου 1909. Τελείωσε το σχολείο στην Καλλιθέα, όπου μετακόμισε με την οικογένειά του. Αποφοίτησε το 1933, από το Φαρμακευτικό Τμήμα της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1934, κατατάχθηκε ως μόνιμος

αξιωματικός στο Φαρμακευτικό Σώμα του Ελληνικού Στρατού. Διετέλεσε Διευθυντής Εργαστηρίων στο Κέντρο Χημικού Πολέμου και δίδαξε στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων τα μαθήματα «Τεχνολογία Χημικών Πολεμικών Ουσιών» και «Ανίχνευση και Απολύμανση Χημικών Πολεμικών Ουσιών». Ο Δημήτριος Δαβάκης, όπως και ο αδερφός του Κωνσταντίνος, μετά τη λήξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου στην Αλβανία πίστευαν ακράδαντα και προσπαθούσαν να πείσουν τους Έλληνες αξιωματικούς ότι η θέση τους ήταν στην Ελλάδα, διότι εδώ βρίσκονταν οι κατακτητές και έπρεπε να οργανωθεί αντίσταση εναντίον τους και όχι στη Μέση Ανατολή, όπου διέφευγαν αξιωματικοί και οπλίτες (και φυσικά το σύνολο των Ελλήνων αστών πολιτικών!). Το 1946 αποστρατεύθηκε με το βαθμό του λοχαγού, μετά από δικό του αίτημα. Κατόπιν, διατηρούσε φαρμακείο στην Καλλιθέα. Επίσης, χρημάτισε βουλευτής και υπουργός με τον Ελληνικό Συναγερμό, την ΕΡΕ και τη Νέα Δημοκρατία. Πέθανε στις 18 Ιανουαρίου 1989 [118, 119].

Δημητρίου Άγγελος. Φαρμακοποιός. 43 ετών. Ήταν από τα θύματα του Ολοκαυτώματός των Καλαβρύτων. Μια από τις μεγαλύτερες θηριωδίες των Γερμανών ναζί, στο πλαίσιο εκκαθαριστικών επιχειρήσεων τους στο νομό Αχαΐας. Ήταν 13 Δεκεμβρίου του 1943 [92].

Ζάννος Βαγγέλης. Φαρμακοϋπάλληλος. Με καταγωγή από τη Σπερχόργεια Μεσσηνίας. Ζούσε στην Καλαμάτα. 28 ετών το 1944. Ήταν ανάμεσα στα αναρίθμητα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας στην Καλαμάτα. Το βράδυ της 8^{ης} προς 9^η Φεβρουαρίου 1944, μετά από εντολή του Γερμανού διοικητή Έγκχολμ, Γερμανοί μαζί με ταγματασφαλίτες έκαναν μπλόκο στην πόλη, συνέλαβαν ανεξακρίβωτο αριθμό πατριωτών, τους οποίους οδήγησαν στα Δημοτικά Σφαγεία και τους εκτελούσαν ομαδικά. Τους έθαψαν σε ομαδικούς τάφους. Προκειμένου να καλυφθεί το έγκλημα, οι δολοφόνοι διέδωσαν πως οι συλληφθέντες εστάλησαν σε Γερμανικά στρατόπεδα. Ωστόσο, τον Μάιο του 1945, τυχαία (από σκυλιά) ανακαλύφθηκε η ομαδική ταφή. Παρά την οργή του λαού της Μεσσηνίας, το μεταβαρκιζιανό καθεστώς έκανε ότι μπορούσε για να μην τιμωρηθούν οι ένοχοι, όπως και έγινε [120].

Ζαφειρίου Ευθύμιος. Φαρμακοποιός. Από την Άμφισσα. Στο σπίτι του λειτουργούσε αναρρωτήριο του ΕΛΑΣ, στο οποίο περιθάλφθηκαν πολλοί τραυματίες αγωνιστές, από τα τμήματα του ΕΛΑΣ που κατέλυαν στην πόλη. Σε αυτό εργαζόταν ο Μίχος (βλέπε σχετικό λήμμα) [90].

Εικόνα 16. Το σπίτι του φαρμακοποιού Ευθύμιου Ζαφειρίου στην Άμφισσα [90].

Ζαχαριάς (ή Ζαχαρίου) Θύμιος. Φαρμακοποιός. Από την Άμφισσα. Συνελήφθη από τους Γερμανούς. Τον Μάιο του 1944 τον έστειλαν σε στρατόπεδο συγκέντρωσης στη Γερμανία. Κατά τη μετακίνηση κρατουμένων, με τρένο, σε άλλο στρατόπεδο πέθανε. Ήταν Απρίλιος του 1945 [88, 106].

Ζεκίρης Κώστας. Φαρμακοποιός. Καταγόταν από το χωριό Κρηνίτσα Τρικάλων. Αγωνίστηκε στην Εθνική Αντίσταση και στον ΔΣΕ. Εκτελούσε χρέη φαρμακοποιού και νοσοκόμου στο Αναρρωτήριο του Αρχηγείου Χασίων. Σκοτώθηκε κατά τη διάρκεια αεροπορικής επίθεσης του κυβερνητικού στρατού στις 28 Μαΐου του 1947 [112].

Καλτσογιάννης Στέλιος. Φαρμακοποιός. Από τον Βόλο. Πολέμησε στο αλβανικό μέτωπο ως έφεδρος ανθυπολοχαγός και παρασημοφορήθηκε. Μετά τη συνθηκολόγηση, επέστρεψε στον Βόλο, όπου συμμετείχε σε δίκτυο φυγάδευσης Άγγλων προς Σποράδες, Τουρκία και Μέση Ανατολή. Συνελήφθη από τους Ιταλούς, μετά από προδοσία και φυλακίστηκε αρχικά στις φυλακές Αλεξάνδρας και κατόπιν στις φυλακές Ιωσαφάτ. Αφέθηκε ελεύθερος τον Ιούνιο του 1943 και ανέβηκε στο βουνό. Λίγο αργότερα, τον ακολούθησε στο βουνό και ο 16χρονος γιος του Αλέκος, ο οποίος είχε επίσης κυνηγηθεί και φυλακιστεί από τις δυνάμεις κατοχής. Με τον ΕΛΑΣ, συμμετείχε στη μάχη της Αλικόπετρας και στην επιχείρηση του Χορευτού. Διετέλεσε φαρμακοποιός στη 16^η Μεραρχία του ΕΛΑΣ, με διευθυντή το Θανάση Νάσιο και αρχίατρο τον Αριστείδη Στουρνάρα. Η Μεραρχία κινήθηκε μεταξύ Μαγνησίας, Ηπείρου και κατόπιν στον Κλεισό και στο Φουρνά Ευρυτανίας. Το συγκεκριμένο νοσοκομείο θεωρούνταν το καλύτερο του ΕΛΑΣ [87, 121].

Εικόνα 17. Ο Στέλιος Καλτσογιάννης. [87]

Καπράλος Θύμιος. Φαρμακοποιός. Από την Άμφισσα. Διατηρούσε φαρμακείο κοντά στην Πλατεία Κεχαγιά, στο κτήριο της σημερινής Δημαρχίας της πόλης. Στις δημοτικές εκλογές που έγιναν στην Άμφισσα την Κυριακή 21 Νοεμβρίου 1943 (πρώτοι φορά που ψήφιζαν οι γυναίκες) εξελέγη δήμαρχος της πόλης με την παράταξη του 5/42- ΕΚΚΑ, η οποία, στις εκλογές, ήταν αντίπαλη αυτής του ΕΑΜ [90].

Καπράλου Χ. Φαρμακοποιός. Από την Άμφισσα. Στο φαρμακείο της εργαζόταν ο αντιστασιακός, στέλεχος του ΕΑΜ Βαγγέλης Γερεντές (Πατσάς, βλ. παραπάνω) [90].

Καραγιάννης Νίκος. Φαρμακοποιός. Είχε φαρμακείο στην Αθήνα. Σύζυγος της ηρωίδας της Εθνικής Αντίστασης, Λέλας Καραγιάννη. Είχαν επτά παιδιά: την Ιωάννα, τον Γεώργιο, την Ηλέκτρα, τον Βύρωνα, τον Νέλσωνα, τη Νεφέλη και την Ελένη. Από την αρχή της Κατοχής, η Λέλα Καραγιάννη, με μέλη της οικογένειάς της είχαν ιδρύσει μία ομάδα η οποία έκρυβε ή φυγάδευε Άγγλους στρατιώτες που είχαν εγκλωβιστεί στην Ελλάδα. Η οργάνωση αυτή μετεξελίχθηκε στην οργάνωση «Μπουμπουλίνα» με περισσότερα από 100 μέλη. Το φαρμακείο του Νίκου Καραγιάννη λειτουργούσε ως το κέντρο που έφταναν όλες οι πληροφορίες. Η Λέλα Καραγιάννη συνελήφθη στις 11 Ιουλίου 1944, ενώ ο Νίκος κατάφερε να διαφύγει. Αφού βασανίστηκε φρικτά, χωρίς να αποκαλύψει το παραμικρό στους κατακτητές, εκτελέστηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1944, στο Άλσος Δαφνίου [122, 123].

Καραπέτσας Παναγιώτης. Βοηθός φαρμακοποιού. Γεννημένος το 1922 στο Αγίοφυλλο Καλαμπάκας. Μέλος του ΚΚΕ. Εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ. Στις 20 Απριλίου 1947 κατατάχτηκε στον ΔΣΕ. Ονομάστηκε ανθυπολοχαγός πεζικού στις 13 Ιανουαρίου 1949. Υπηρετούσε στη ΣΑΓΑ. Σκοτώθηκε στο ύψωμα Πατώματα του Γράμμου, στις 28 Μαΐου 1949 [49].

Κατακουζηνός Ιωάννης. Φαρμακοϋπάλληλος. Εργαζόταν ως υπάλληλος στο φαρμακείο του Νικόλαου Βιρβιλί στον Πόρο (βλ. παραπάνω). Συνελήφθη από τους Γερμανούς μαζί με τον εργοδότη του, ωστόσο στη δίκη που ακολούθησε αθωώθηκαν. Μετά την εκτέλεση των αδερφών Βιρβιλί, παντρεύτηκε τη χήρα του Νικόλαου, Αιμιλία και διατήρησε το φαρμακείο, έχοντας διάφορους υπεύθυνους φαρμακοποιούς. Συνταξιοδοτήθηκε γύρω στο 1970 [104,105].

Κατινιώτης Σπυρίδων. Φαρμακοποιός. Από τη Φιλιπιάδα. Έφεδρος ανθυπολοχαγός του ελληνικού στρατού. Ήταν ανάμεσα στους αιχμαλώτους που μετέφεραν οι Ιταλοί με το πλοίο Πόλη της Γένοβας (Citta di Genova). Το πλοίο ξεκίνησε από την Πάτρα στις 19 Ιανουαρίου 1943. Στις 21 Ιανουαρίου 1943 και ενώ έπλεε στην Αδριατική μεταξύ Αυλώνα και Πρίντεζι, δέχθηκε επίθεση από συμμαχικό υποβρύχιο, το οποίο εξαπέλυσε μία торπίλη εναντίον του. Το αποτέλεσμα ήταν να πνιγούν πολλοί όμηροι. Ανάμεσα τους ο φαρμακοποιός Σπυρίδων Κατινιώτης και ο ήρωας του Αλβανικού Μετώπου Συνταγματάρχης Κωνσταντίνος Δαβάκης (βλ. επίσης Κατοχή, Πείνα, Αρρώστιες και Έλλειψη Φαρμάκων) [92,106].

Κατσιούρας Θεόδωρος. Υπάλληλος φαρμακείου. Γεννημένος το 1927 στη Ραψάνη Λάρισας. Στην κατοχή ήταν μέλος της οργάνωσης ΘΙΑ⁵ και κατόπιν της ΕΠΟΝ. Έγινε μέλος του ΚΚΕ και του ΕΛΑΣ το 1943. Κατόπιν των διώξεων από το μεταβαρκιζιανό καθεστώς, κατετάγη στον ΔΣΕ στις 26 Ιουνίου 1946. Στις 19 Οκτωβρίου 1948 ονομάστηκε ανθυπολοχαγός ΠΕ. Υπηρετούσε στη 16^η Ταξιαρχία. Σκοτώθηκε στη μάχη του Άη-Λια του Μυροβλήτη, στο Γράμμο στις 7 Απριλίου 1949. Ανακηρύχτηκε Υπολοχαγός πεζικού τιμημένος νεκρός με Διάταγμα της 21^{ης} Απριλίου 1949 [49].

Καφταντζής (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Από τις Σέρρες. Από τους πρώτους πολίτες της πόλης που συνελήφθησαν από τους Βουλγάρους, κυρίως επιφανή μέλη της κοινωνίας της, στις 29 Σεπτεμβρίου 1941. Οι συλλήψεις αυτές έφτασαν συνολικά τα 600 άτομα, με πέντε τουλάχιστον κομμουνιστές να αφήνουν την τελευταία τους πνοή κατά την ανάκριση, σύμφωνα με τις ίδιες τις Βουλγαρικές αρχές κατοχής [32].

Κλαπαναράς Νικηφόρος. Φαρμακοποιός. Είχε φαρμακείο στα Τρίκαλα, το οποίο καταστράφηκε από τη φωτιά που ξέσπασε στην πόλη στις 2 Δεκεμβρίου 1942. Η φωτιά κατασβέστηκε με ενέργειες των στρατιωτών του Ιταλικού φρουραρχείου που βρισκόταν πολύ κοντά στο φαρμακείο [45].

Κοντοβράκης Αθανάσιος. Φαρμακοποιός. Από το Κρανίδι Αργολίδας. Μέλος του ΕΑΜ. Εκτελέστηκε από Γερμανούς και ταγματασφαλίτες μαζί με άλλους 7 πατριώτες στις Σπέτσες, μπροστά στο Ποσειδώνιο στη Ντάμπια, τον Ιούνιο του 1944 [120].

Κοτρώνας Γιάννης. Φαρμακοποιός. Μέλος του ΕΑΜ Λαμίας. Διετέλεσε φαρμακοποιός στο Νοσοκομείο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στο Μεγάλο Χωριό Ευρυτανίας [85]. Το Νοσοκομείο αυτό λειτούργησε από τις 12 Ιουνίου 1943 μέχρι το Νοέμβριο του 1944, εγκατεστημένο στο Δημοτικό Σχολείο του χωριού, καθώς και στις οικίες των Δ. Δημητρακόπουλου και Γ. Κακαράντζα. Σε αυτό νοσηλεύτηκαν 250 ασθενείς και 523 τραυματίες αντάρτες, χειρουργήθηκαν 152 αντάρτες, προσφέρθηκε καταφύγιο σε διωκόμενους Εβραίους καθώς και σε Ιταλούς στρατιώτες που είχαν αυτομολήσει και προσχωρήσει στο ΕΑΜ. Παρείχε δωρεάν ιατρική, φαρμακευτική και νοσοκομειακή περίθαλψη σε όλους τους κατοίκους της περιοχής. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη εγχείρηση, στις 14 Ιουνίου 1943, έγινε χωρίς αναισθητικό και με έλλειψη χειρουργικών εργαλείων από το χειρουργό Κακαρούγκα από την Ιτέα και τον παθολόγο Γιάννη Πριγκυφύλλη στον τραυματισμένο βαριά από ιταλικό όλμο κατά τη μάχη της Παύλιανης, ανταρτεπονίτη Αυγέρη Αυγερόπουλο και ήταν επιτυχής [124,125,126]. Επίσης, ως χειρουργός υπηρέτησε στο Νοσοκομείο αυτό ο σπουδαίος Πέτρος Κόκκαλης [85].

Κούλιαλης (ή Κούλιανης) Κώστας. Φαρμακοποιός. Γεννημένος το 1910 στα Δελέρια Τυρνάβου (ή σύμφωνα με άλλη αναφορά στο χωριό Βρυότοπος

---

⁵ Δεν βρήκαμε σε τι ακριβώς αντιστοιχεί το ακρωνύμιο ΘΙΑ. Πιθανώς να είναι: Θεσσαλικός Ιερός Λόχος.

Λάρισας). Είχε φαρμακείο στον Αμπελώνα (Καζακλάρ) Λάρισας. Από το 1930 ήταν ενταγμένος στο ΚΚΕ. Αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης, έπαιξε βασικό ρόλο στη δημιουργία οργανώσεων του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Ήταν Γραμματέας της Επιτροπής του ΕΑΜ Αμπελώνα. Συνελήφθη στις 12 Μαΐου 1944 από τους Γερμανούς και τους ΕΑΣΑΔίτες συνεργάτες τους. Ανακρίθηκε, αλλά κατάφερε να δραπετεύσει, εκμεταλλευόμενος μία κηδεία, στην οδό Κύπρου. Ωστόσο, δεν ήταν τυχερός. Συνελήφθη ξανά και εκτελέστηκε στη γωνία Κύπρου και Παπαναστασίου στη Λάρισα, μπροστά από το αρχηγείο των SS, το οποίο στεγαζόταν στο κτίριο της Εθνικής Τράπεζας [48, 68 ,127].

Εικόνα 18. Κώστας Κούλιανης [48].

Κουλούρης Νίκος. Φαρμακοϋπάλληλος. Καταγόταν από τη Λαμία. Αγωνίστηκε στην Εθνική Αντίσταση. Εκτελέστηκε στη Λαμία στις 5 Μαΐου 1948, σε ηλικία 38 ετών [49].

Κούνιο (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Εβραίος, πιθανότατα από τη Θεσσαλονίκη. Ανήκε, μαζί με την αδερφή του Σάρα Κούνιο, στους Εβραίους αντάρτες που πολέμησαν στις τάξεις του ΕΛΑΣ, υπό τις διαταγές του Καπετάν Κίτσου (Ισαάκ Μωσέ – Εβραίος από τη Θεσσαλονίκη) και συμμετείχαν στην επίθεση εναντίον Γερμανών και συνεργατών τους, στο Κιλκίς, στις 4 Νοεμβρίου 1944 [93].

Κούτρας Μήτσος. Φαρμακοποιός. Από τον Βόλο. Μέλος του ΕΑΜ. Από το 1935 διατηρούσε φαρμακείο στη Νέα Αγχίαλο. Στην Κατοχή επιχειρήθηκε η σύλληψή του από Ιταλούς караμπινιέρους. Άφησε το φαρμακείο του στον ιατρό Γ. Κατράκη και κατέφυγε στο χωριό Κυπάρισος (Σουλέτσι) Λάρισας, από όπου καταγόταν. Μαζί με τον συγγραφέα Μενέλαο Λουντέμη πρωτοστάτησαν στη σύσταση του ΕΑΜ στην περιοχή, στις αρχές του 1942, καθώς επίσης και στην Καρδίτσα, τον Μεσενικόλα και τη Μούχα των Αγράφων. Το καλοκαίρι του 1943 στελέχωσε το πρώτο αντιστασιακό τυπογραφείο, στα βουνά των Αγράφων, το οποίο εξέδιδε εφημερίδες, έντυπα και διαφωτιστικό υλικό για τον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα. Μεταξύ των εφημερίδων που τυπώνονταν στο βουνό ήταν: «η Φωνή του ΕΑΜ», «ο Ρήγας», «η Αλληλεγγύη», «η Θύελλα», «ο Ιερολοχίτης» και άλλες. Ο Μήτσος Κούτρας έγραφε μεταξύ άλλων στο «Ρήγα» χρονογραφήματα με τίτλο: «Σταράτα λόγια». Το ψευδώνυμο με το οποίο υπέγραφε ήταν Μήτσος Δαυλός. Ο Μήτσος Κούτρας παρέμεινε στη Μούχα έως την Απελευθέρωση. Κατόπιν επέστρεψε στον Βόλο, όπου συνέχισε να γράφει στην εφημερίδα Αναγέννηση. Πέθανε στον Βόλο στις 15 Μαΐου 1984. [121].

Εικόνα 19. Μπροστά στο αντιστασιακό τυπογραφείο, στη Μούχα της Θεσσαλίας. Στο κέντρο είναι ο αρχισυντάκτης του «Ρήγα» Στάθης Καραγιώργης. Προτελευταίος δεξιά είναι ο φαρμακοποιός Μήτσος Κούτρας [121]

Κραββαρτόγιαννος Γιάννης. Φαρμακοποιός. Από την Άμφισσα. Χρημάτισε δημοτικός σύμβουλος στην πόλη από τις 7 Σεπτεμβρίου 1941 και έπειτα. Απέναντι από το φαρμακείο του λειτουργούσαν τα γραφεία του ΚΚΕ κατά την Κατοχή [90].

Κυκλαδίτης Ιωάννης. Φαρμακοποιός. 50 ετών. Από τα θύματα της ναζιστικής θηριωδίας στο Ολοκαύτωμα των Καλαβρύτων. 13 Δεκεμβρίου 1943 [92].

Κυριακίδης Θεμιστοκλής. Εργαζόμενος σε λαϊκό φαρμακείο του ΕΛΑΣ. Γεννημένος το 1900 στην Αριδαία Πέλλας. Εντάχθηκε στο ΕΑΜ το 1941. Στις υπευθυνότητές του ήταν ο εφοδιασμός των τμημάτων του ΕΛΑΣ με φαρμακευτικό υλικό, καθώς και η περίθαλψη τραυματιών στα χωριά. Επίσης, συμμετείχε στη φυγάδευση Ρώσων ομήρων αξιωματικών. Συνελήφθη το 1944 από τους Γερμανούς και φυλακίστηκε στο στρατόπεδο «Παύλου Μελά» στη Θεσσαλονίκη. Εκτελέστηκε από τους κατακτητές, χωρίς να είναι γνωστή η ημερομηνία εκτέλεσης του [48].

Κωνσταντοπούλου Αθηνά. Φαρμακοποιός. Από την Πάτρα. Μέλος του ΕΑΜ γυναικών της πόλης, μαζί με πολλές άλλες δυναμικές και δραστήριες στο αγώνα γυναίκες. Το φαρμακείο της είχε μεταβληθεί σε κέντρο ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης του λαού της Πάτρας, όπως επίσης και το τοπικό υποκατάστημα του ΙΚΑ, όπου διευθυντής ήταν ο, επίσης ΕΑΜίτης, σύζυγός της, Τάκης Κωνσταντόπουλος [14].

Κωσταρόπουλος (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Μέλος του ΕΛΑΣ Μακεδονίας [85].

Μακρής Γιώργος (αναφέρεται και ως Πέτρος). Φαρμακοποιός. Από τη Σπάρτη. Ανήκε στην αφρόκρεμα της αριστερής διάνοησης της πόλης, οι οποίοι συνδύαζαν ένα υψηλό επίπεδο ακαδημαϊκών σπουδών και γνώσεων, με μία ανθρωπιστική ιδεολογία, εκπεφρασμένη μέσω μίας μαρξιστικής κοσμοθεώρησης. Εκτελέστηκε στις 26 Νοεμβρίου 1943 από τους Γερμανούς στο Μονοδένδρι Λακωνίας. Στις 25 Νοεμβρίου 1943 ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε σε φάλαγγα αυτοκινήτων, στην οποία επέβαιναν συνολικά 40 Γερμανοί, στη θέση Λογγάκι Μονοδενδρίου, ανάμεσα στη Σπάρτη και την Τρίπολη. Μόνο ένας Γερμανός κατάφερε να διαφύγει στην Τρίπολη, όπου διηγήθηκε τι συνέβη. Για να εκδικηθούν και να κάμψουν το φρόνημα των Ελλήνων, οι Γερμανοί, με τη συνεργασία προδοτών, εκτέλεσαν 118 πατριώτες, κυρίως μέλη του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Οι 100 από τους εκτελεσμένους είχαν συλληφθεί σε μπλόκο Γερμανών και ταγματασφαλιτών του Λεωνίδα Βρεττάκου στη Σπάρτη, στις 23 Οκτωβρίου 1943. Οι κατακτητές δεν δίστασαν να ξεκληρίσουν ολόκληρες οικογένειες ή να εκτελέσουν αγρότες και κτηνοτρόφους που συνέλαβαν τυχαία (18 από τους 118). Ιδιαίτερο ηρωισμό έδειξε ο 40χρονος ιατρός χειρουργός Χρήστος Καρβούνης, στέλεχος του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Αν και οι Γερμανοί προσφέρθηκαν να του χαρίσουν τη ζωή, δεν δέχτηκε να προδώσει τους συντρόφους και έπεσε κάτω από τις σφαίρες τους φωνάζοντας «Η Ελλάδα θα ζήσει λεύτερη! Ζήτω το ΕΑΜ!» [7, 92, 106].

Μακρυγέννης Ευστάθιος. Φαρμακοποιός. 77 ετών. Σκοτώθηκε από τους Γερμανούς ναζί κατά το Ολοκαύτωμά των Καλαβρύτων. 13 Δεκεμβρίου 1943 [92].

Μεντζελοπούλου Μαρία. Φαρμακοϋπάλληλος. Από την Πάτρα. Εργαζόταν ως ταμίας στο φαρμακείο Κουρλαμπά. Μέλος της ΕΠΟΝ. Συνελήφθη από την Γκεστάπο. Βασανίστηκε στις φυλακές Αβέρωφ. Εκτελέστηκε στις 8 Σεπτεμβρίου 1944 στο Δαφνί Αττικής μαζί με άλλα εβδομήντα δύο άτομα. Οι σφαίρες που δέχτηκαν οι εκτελεσθέντες ήταν τόσες πολλές, ώστε να παραμορφωθούν και να είναι σχεδόν αδύνατο να αναγνωριστούν. Ανάμεσα τους ήταν επίσης η αντιστασιακή ηρωίδα Λέλα Καραγιάννη [14, 96].

Μέρμηγκας Θεόδωρος. Φαρμακοποιός. Με καταγωγή από τη Φαρκαδώνα (Τσιότη) Τρικάλων. Εκτελέστηκε στις 13 Φεβρουαρίου 1943 από τους Ιταλούς. Στις 12 Φεβρουαρίου 1943 ο ΕΛΑΣ επιχείρησε κατά ιταλικής φάλαγγας αυτοκινήτων πάνω στο δρόμο Λάρισας-Τρικάλων, κοντά στη Φαρκαδώνα. Την επομένη, οι Ιταλοί έκανα μπλόκο στο χωριό, συνέλαβαν και βασάνισαν φρικτά, για ώρες, 11 πατριώτες, μεταξύ των οποίων ο Θεόδωρος Μέρμηγκας. Κατόπιν τους μετέφεραν στο στρατόπεδο της Λάρισας, όπου τους εκτέλεσαν [92].

Μίχος (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακέμπορος. Από την Αθήνα. Μέλος του ΕΔΕΣ. Βοηθούσε Εβραίους να διαφεύγουν προς την Αίγυπτο, προκειμένου να γλυτώσουν από τα χέρια των ναζί [93].

Μίχος (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Πρακτικός Φαρμακοποιός (φαρμακοτρίφτης). Από την Άμφισσα. Εργαζόταν στο φαρμακείο του Ευθύμιου Ζαφειρίου. Από τους πρωτεργάτες του ΕΑΜ στην Άμφισσα μαζί με τον Βαγγέλη Γερεντέ (Πατσά). Ο αδερφός του Μήτσος Μίχος ήταν δραστήριος κομμουνιστής, που είχε αποδράσει από την Ακροναυπλία και διετέλεσε περιφερειακός γραμματέας του ΕΑΜ [90].

Μουσαλάς Δημήτριος. Φαρμακοποιός. Ήταν φαρμακοποιός στο νοσοκομείο Σαπόρτα, στον Πειραιά. Αγώνιστηκε στην Εθνική Αντίσταση. Κατά τα Δεκεμβριανά (1944), σκοτώθηκε από παρακρατικούς μπροστά στο νοσοκομείο [88].

Μουντράκης Αλέξανδρος. Φαρμακοποιός. Γεννημένος το 1900 στις Σταβιές Ηρακλείου Κρήτης. Εκτελέστηκε την 1^η Ιουνίου 1942 στις Μοίρες της επαρχίας Καινούργιου του Ηρακλείου. Δέκα πατριώτες εκτελέστηκαν εκείνη τη μέρα από τους Γερμανούς ως αντίποινα για την εκτέλεση την προηγούμενη ενός προδότη που συνεργαζόταν με τους κατακτητές. Ανάμεσα τους ήταν ο φαρμακοποιός Αλέξανδρος Μουντράκης [12].

Μπάνος Βαγγέλης. Φαρμακοποιός. 28 ετών. Από την Καλαμάτα. Επίσης τραγικό θύμα των ομαδικών εκτελέσεων από Γερμανούς και ταγματασφαλίτες στην Καλαμάτα, στα Δημοτικά Σφαγεία της πόλης, το βράδυ της 8^{ης} προς 9^η Φεβρουαρίου 1944, μετά από μπλόκο που προηγήθηκε. Ο αριθμός των νεκρών, οι οποίοι ετάφησαν σε ομαδικούς τάφους, δεν εξακριβώθηκε ποτέ, ούτε οι ένοχοι τιμωρήθηκαν (βλ. και παραπάνω Ζάννος Βαγγέλης) [120].

Μπατής Νισήμ. Φαρμακέμπορος. Γεννημένος στα Ιωάννινα το 1881. Έλληνας Εβραίος. Καθώς ο πατέρας του ήταν έμπορος, συνέχισε τη δουλειά του, κάνοντας εμπόριο, εκτός από φαρμάκων, χημικών, σιδηρικών και χαρτικών. Ήταν από τους ιδρυτές, και για χρόνια Πρόεδρος της Ένωσης Παντοπωλών και της Ένωσης Ποτοποιών. Τον συνέλαβαν για πρώτη φορά οι Ιταλοί διότι βοηθούσε τους αντάρτες. Αργότερα συνελήφθη από τους Γερμανούς μαζί με άλλα τρία άτομα. Φυλακίστηκε στις φυλακές Ιωαννίνων. Κατά τη μεταφορά του, μαζί με τους συγκρατούμενούς του, στη Θεσσαλονίκη, το απόσπασμα διανυκτέρευσε στη Φλώρινα. Την επομένη το πρωί απαγχονίστηκαν στην Κλαδοράχη, ως αντίποινα για το θάνατο ενός Γερμανού στρατιώτη. Συνολικά 15 άτομα απαγχονίστηκαν στο πλαίσιο των συγκεκριμένων αντιποίνων. Τα σώματα τους παρέμεινα κρεμασμένα για τρεις ημέρες. Κατόπιν θάφτηκαν σε ομαδικό τάφο. Η υπόθεση των αντιποίνων της Κλαδοράχης απασχόλησε μεταπολεμικά τα γερμανικά δικαστήρια [91].

Μπελέτσης Τάκης. Φαρμακοποιός. Μέλος του ΕΛΑΣ. Διετέλεσε φαρμακοποιός στο Νοσοκομείο του ΕΛΑΣ στο Μοναστήρι της Τατάρνας Ευρυτανίας. Το Νοσοκομείο λειτούργησε από τον Οκτώβρη του 1943 έως το Νοέμβριο του 1944 [124, 126]. Σημειώνουμε ότι στο νοσοκομείο αυτό επίσης προσέφερε τις επιστημονικές του υπηρεσίες, ως ιατρός του ΕΛΑΣ, ο παθολόγος Θάνος Παπαθεοδώρου, πατέρας της γνωστής και αγαπημένης ηθοποιού Έφης Παπαθεοδώρου [128].

Μπεναρδής (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Είχε φαρμακείο στη γωνία της σημερινής πλατείας Δαβάκη, στη Νίκαια. Κατά το μπλόκο της Κοκκινιάς, στις 17 Αυγούστου 1944, οι Γερμανοί είχαν στήσει μπλόκο μπροστά στο φαρμακείο του. Αναφέρεται επεισόδιο κατά το οποίο σταμάτησαν τον αγωνιστή του ΕΛΑΣ Γιώργο Πισσάνο, ο οποίος προσπαθούσε να έρθει σε επαφή με συναγωνιστές του στον Πειραιά, οδηγώντας ένα φορτηγό του Ερυθρού Σταυρού. Αυτός διατηρώντας την ψυχραιμία του κατάφερε να διαφύγει στον έλεγχο που του έγινε [17].

Μπεραχιά Σαμουέλ. Φαρμακοποιός. Εβραίος της Θεσσαλονίκης. Μετά τον εκτοπισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς, το φαρμακείο του δόθηκε σε συνεργάτες των Γερμανών, όπως και όλα τα ακίνητα και οι περιουσίες των Εβραίων της Θεσσαλονίκης [129]. Δεν μπορούμε να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι μόλις τις τελευταίες δεκαετίες η Θεσσαλονίκη έχει αρχίσει να τιμά την ιστορία και τη μνήμη των Εβραίων της, μετά από μία παρατεταμένη περίοδο σιωπής. Η άλλοτε κυρίαρχη πληθυσμιακά Εβραϊκή κοινότητα της πόλης, στις μέρες μας αριθμεί μόλις 1000 άτομα [130]. Δεν θα αντισταθούμε στον πειρασμό να αναρωτηθούμε γιατί συνέβη αυτό: μήπως ο αντισημιτισμός πήγαινε χέρι-χέρι με τον κυρίαρχο μετεμφυλιακό αντικομμουνισμό;

Μπότση-Τσαπαλίρα Μαρία. Φαρμακοποιός. Από την Αμαλιάδα. Ήταν, επίσης, ιδιοκτήτρια της τοπικής εφημερίδας «Ακρόπολις». Χρημάτισε δήμαρχος Αμαλιάδας, αμέσως μετά την απελευθέρωση [131].

Μπούσουλας (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Από τον Πειραιά. Ήταν φαρμακοποιός στο Νοσοκομείο Σαπόρτα, στον Πειραιά. Μέλος του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Δολοφονήθηκε, κατά τη μεταβαρκιζιανή περίοδο, από παρακρατικούς στην Πειραιϊκή [132].

Μπραγιάννης Νίκος. Φαρμακοποιός. Από την Ανδραβίδα. Μέλος του ΕΑΜ. Πρωτοστάτησε μαζί με άλλους επιφανείς πολίτες της πόλης στη διοργάνωση των συσσιτίων στην πόλη τον χειμώνα του 1941-1942, με ιδιαίτερη έμφαση στα συσσίτια για τα μικρά παιδιά. Ήταν ιταλομαθής και αυτό διευκόλυνε στις σχέσεις με τις τοπικές ιταλικές δυνάμεις κατοχής: συχνά τους έδινε ως δώρο μία κότα ή ένα κουνέλι, ώστε να αφήσουν ανενόχλητη την τοπική οργάνωση [7, 131].

Πανόπουλος Γιώργος. Φοιτητής Φαρμακευτικής Αθηνών. Από την Ηράκλεια Ηλείας (Μπρούμα). Μέλος του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ. Επαρχιακό στέλεχος, με δράση μεταξύ Πύργου και Ηράκλειας, μαζί με τον αδερφό του, Παναγιώτη. Επίσης ήταν πολιτικός καθοδηγητής στο 3/12. Η μητέρα τους διώχθηκε από το μεταβαρκιζιανό καθεστώς [131].

Πανταζής Παναγιώτης. Φαρμακοϋπάλληλος. 34 ετών. Θύμα των ναζί κατά το Ολοκαύτωμά των Καλαβρύτων [92].

Παπαγεωργίου Βασίλειος. Φαρμακοποιός. Από τη Λαμία. Υπηρέτησε ως έφεδρος αξιωματικός στον ελληνικό στρατό. Από την αρχή της κατοχής

οργανώθηκε στο Μέτωπο Εθνικής Σωτηρίας (ΜΕΣ), στη Λαμία. Το ΜΕΣ κατόπιν πέρασε στο ΕΑΜ [133]. Συνελήφθη το φθινόπωρο του 1942 από τους Γερμανούς, μαζί με άλλους μόνιμους και έφεδρους αξιωματικούς, ως αντίποινα για τη δράση των ανταρτών [106].

Παπαγεωργίου Γιάννης (Τζανής). Φαρμακοποιός. Με καταγωγή από το χωριό Κουνινά Αχαΐας. Ήταν στέλεχος του ΕΑΜ και υπεύθυνος στο φαρμακείο του ΕΛΑΣ. Τον Απρίλη του 1944, κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις Γερμανών και ταγματασφαλιτών συνελήφθη και εκτελέστηκε στην Πάτρα. Μαζί του εκτελέστηκαν και ασθενείς αντιστασιακοί [134].

Παπαϊωάννου Θανάσης. Φαρμακοποιός. Επίσης οδοντίατρος. Από την Ιτέα. Σε σύσκεψη που έγινε στη Λαμία στις 14 Μαΐου 1942 για την ανασυγκρότηση των οργανώσεων του ΚΚΕ στη Φθιώτιδα-Φωκίδα και τη δημιουργία οργανώσεων του ΕΑΜ, ορίστηκε ως ο πρώτος γραμματέας του ΕΑΜ Ιτέας. Εκτελέστηκε από τους Γερμανούς [90].

Παπανικολάου Νίκος. Φαρμακοποιός. Θεωρούνταν αξιосέβαστο μέλος της κοινωνίας του Άργους. Κατά την αποχώρηση των Γερμανών από το Άργος αποτέλεσε μέλος αντιπροσωπευτικής επιτροπής της πόλης, μαζί με τον Αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο Δεληγιαννόπουλο, το βιομήχανο Γεώργιο Ρασσιά, τους δικηγόρους Μιχαήλ Στάμου και Στέφανο Μακρή και το συμβολαιογράφο Παναγιώτη Δασκαλόπουλο. Η επιτροπή αυτή συστάθηκε στις 10 Σεπτεμβρίου 1944 με πρωτοβουλία του τοπικού Διοικητή του Αστυνομικού Τμήματος Δημήτριου Κουρκουλάκου, προκειμένου να διασφαλιστεί η ομαλή είσοδος του ΕΛΑΣ στην πόλη, δεδομένης της ύπαρξης εκεί δυνάμεων προσκείμενων στον Ι. Ράλλη: ταγματασφαλιτών, χωροφυλάκων και πολιτοφυλάκων. Παρά τις προσπάθειες τους, η αδιαλλαξία των δοσιλογικών δυνάμεων οδήγησε στη μάχη του Αχλαδόκαμπου, στις 18 Σεπτεμβρίου 1944, όπου ο ΕΛΑΣ κατατρόπωσε τους ταγματασφαλίτες, οι οποίοι κατέφυγαν στο Ναύπλιο. Έτσι, αφού οι Γερμανοί αποχώρησαν στις 14 Σεπτεμβρίου 1944, το 6^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, με επικεφαλής τον ίδιο τον Άρη Βελουχιώτη, εισήλθε πανηγυρικά στην πόλη, στις αρχές Οκτωβρίου 1944 [52, 135].

Εικόνα 20. Νικόλαος Παπανικολάου.

Παπανικολάου (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Από την Άμφισσα. Δίπλα στο φαρμακείο του λειτούργησαν τα γραφεία του ΚΚΕ στην πόλη, μετά την απελευθέρωση [90].

Παπαπανόπουλος (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Από την Κόρινθο. Είχε πολιτική σύνδεση με το χημικό Πλαστηρόπουλο και τον απόστρατο συνταγματάρχη Γεώργιο Αναγνωστόπουλο, στέλεχος του ΕΔΕΣ . Μέσω αυτού προσπάθησαν να οργανώσουν αντάρτικο στην πόλη σε συνεργασία με περίπου 30 πατριώτες αξιωματικούς, στελέχη της Μητρόπολης και μία γυναίκα ελευθέρων ηθών ονόματι Κρίνα, η οποία αποσπούσε πληροφορίες από τους Ιταλούς και τις έδινε στους αντάρτες. Οι ενέργειες αποκαλύφθηκαν στις αρχές του 1942 κατά την προσπάθεια φυγάδευσης αξιωματικών στη Μέση Ανατολή, με αποτέλεσμα τα περισσότερα μέλη του δικτύου να συλληφθούν και να εκτοπιστούν στην Ιταλία [7].

Πεντζίκης Νίκος Γαβριήλ. Φαρμακοποιός. Γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1908. Ο πατέρας του ήταν φαρμακοποιός, ο οποίος ίδρυσε το πρώτο επιστημονικό φαρμακείο στην πόλη. Σπούδασε φαρμακευτική και βοτανική στο Στρασβούργο. Αποφοίτησε το 1928. Από το 1930 ανέλαβε το φαρμακείο του πατέρα του, το οποίο αποτέλεσε στέκι λογοτεχνών και διανοούμενων για τουλάχιστον 20 χρόνια [136]. Από το 1953 και ως το 1969 εργάστηκε ως ιατρικός επισκέπτης. Το 1943 εντάχθηκε στο ΚΚΕ [137]. Κατά την Κατοχή, οι θηριωδίες των ναζί τον συγκλόνισαν. Εμπνευσμένος από αυτές, έγραψε το ποίημα «Πάνω στα βάσανα που επιβάλλει ο άνθρωπος στον άνθρωπο» και τη σειρά ποιημάτων «Φωτογραφίες». Ο Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης άφησε πίσω του πλούσιο λογοτεχνικό έργο [138], ενώ ασχολήθηκε και με τη ζωγραφική, συμμετέχοντας σε μεγάλο αριθμό εκθέσεων. Από το 1933 είχε ξεκινήσει να επισκέπτεται το Άγιο Όρος, το οποίο μέχρι το τέλος της ζωής του επισκέφθηκε

συνολικά 94 φορές. Το 1989 του απονεμήθηκε το Βραβείο Χέρντερ στη Βιέννη. Πέθανε στις 13 Ιανουαρίου 1993.

Εικόνα 21. Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης [137]

Πετούνης Περικλής. Φαρμακοποιός. Από την Τρίπολη. Επιστήμονας, με φιλελεύθερες πεποιθήσεις. Όπως και ο δικηγόρος αδερφός του Γιώργος, συμμετείχαν στην Αντίσταση στην περιοχή. Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό ήταν το εξής: τον Μάιο του 1943 λίγο μετά την ανάληψη της δοσιλογικής πρωθυπουργίας από τον Ιωάννη Ράλλη, με σκοπό την ένταση του πολέμου εναντίον των ανταρτών, στο όνομα του αντικομμουνισμού, ο συνταγματάρχης Ιατρίδης επισκέφθηκε την Τρίπολη. Κόσμος και στελέχη της ΕΠΟΝ συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Αγίου Βασιλείου, απέναντι από το φαρμακείο του για να τον αποδοκιμάσουν. Προτού συμβεί οτιδήποτε, ο Πετούνης αυθόρμητα βγήκε από το φαρμακείο του φωνάζοντας στον Ιατρίδη: «Έξω από την πόλη μας, προδότη Ιατρίδη, πατριδοκάπηλε! Έξω από την πόλη του Κολοκοτρώνη!». Ο Ιατρίδης αναγκάστηκε να φύγει με την ουρά στα σκέλια [7].

Πετσογιάννης (ή Μπιτσογιάννης) Αριστοτέλης. Φαρμακοτεχνίτης. Γεννημένος το 1914 στη Μητρόπολη (Παλιόκαστρο) Καρδίτσας. Ζούσε στην Καρδίτσα. Μέλος του ΚΚΕ. Ανθυπολοχαγός της Σχολής του ΕΛΑΣ στην Κατοχή. Μετά τη Βάρκιζα, κατατάχτηκε στον ΔΣΕ, στις 23 Σεπτεμβρίου 1946. Στις 15 Φεβρουαρίου 1948 έγινε υπολοχαγός πεζικού. Ήταν Διοικητής Ίλης στην Ταξιαρχία Ιππικού. Στις 7 Μαρτίου 1949, στη μάχη στο Ντομπρούζι Λάρισας, απέναντι στον κυβερνητικό στρατό, τραυματίστηκε και αυτοκτόνησε για να αποφύγει την αιχμαλωσία [139].

Πρεβενάς (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα): Φαρμακοποιός. Μέλος του ΕΑΜ Αθήνας [85].

Ραφαλιός Σταμάτης (Τάκης). Φαρμακοποιός. Από την Ύδρα. Γεννημένος στις 14 Μαΐου 1914. Ο πατέρας του ήταν επίσης φαρμακοποιός. Γερμανομαθής και γαλλομαθής. Ήταν στέλεχος του ΕΑΜ Ύδρας και του ΕΛΑΝ Αργολικού. Το

ΕΛΑΝ Αργολικού έδρασε από τις 21 Οκτωβρίου 1943 έως τις 4 Ιουνίου 1944. Στο διάστημα αυτό κατέλαβε 72 καΐκια, με συνολική χωρητικότητα περίπου 4.000 τόνους, που είχαν επιταχθεί από τους Γερμανούς, τα οποία μετέφεραν 1.800 τόνους τρόφιμα και 500 τόνους πολεμοφόδια και φάρμακα και άλλα εφόδια. Προκειμένου να σταματήσουν τη δράση του, οι Γερμανοί, μαζί με ταγματασφαλίτες εξαπέλυσαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην Ύδρα, τις Σπέτσες, τον Πόρο και στις ακτές της Πελοποννήσου. Ο Τάκης Ραφαλιάς συνελήφθη στις 21 Ιουνίου 1944, μαζί με άλλους 16 συναγωνιστές του. Κρατήθηκαν στη χωροφυλακή, όπου βασανίστηκαν άγρια σε σημείο να παραμορφωθούν να χαρακτηριστικά του προσώπου τους. Εκτελέστηκε στις 23 Ιουλίου 1944 στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Κόρινθο. Λόγω της γλωσσομάθειάς του, ο Γερμανός διοικητής του στρατοπέδου του πρότεινε να του χαρίσει τη ζωή, με την προϋπόθεση να εκτελεστεί άλλος πατριώτης στη θέση του. Ο Τάκης Ραφαλιάς αρνήθηκε, ακριβώς όπως έπραξε ο Ναπολέων Σουκατζίδης ⁶[106, 120, 134] .

Εικόνα 22. Τάκης Ραφαλιάς [134]

---

⁶ Ο Ναπολέων Σουκατζίδης ήταν γερμανομαθής κομμουνιστής, ένας από τους 200 κομμουνιστές που εκτελέστηκαν στο σκοπευτήριο της Καισαριανής, την Πρωτομαγιά του 1944 [134]. Η ιστορία της ηρωικής θυσίας του έγινε ευρύτερα γνωστή από την ταινία του Παντελή Βούλγαρη «Το Τελευταίο Σημείωμα».

Ρεμπούτσικα Νίτσα: Φαρμακοποιός. Μέλος του ΕΑΜ Αθήνας [85]. Με καταγωγή από την Αχαΐα. Ήταν σύζυγος του κομμουνιστή και αγωνιστή ιατρού Γιώργη Ανδριόπουλου από τα Σουδενά, ο οποίος φυλακίστηκε στις φυλακές Χατζηκώστα και εκτελέστηκε από τα Τάγματα Ασφαλείας στο Γουδή, στις 27 Νοεμβρίου 1943, μαζί με 18 άλλους πατριώτες [140]. Ο αδερφός της, Μήτσος Ρεμπούτσικας, ήταν ένας από τους 200 κομμουνιστές που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς ναζί κατακτητές στο σκοπευτήριο της Καισαριανής, την Πρωτομαγιά του 1944. Έχει μείνει στην ιστορία η κατακλείδα του τελευταίου του σημειώματος⁷, όπου αναφέρει [24, 134, 141]:

«Συνεχίστε αλύγιστοι τον αγώνα. Όποιος πεθαίνει για τη λευτεριά, ποτέ του δεν πεθαίνει!»

---

⁷ Ως τελευταίο σημείωμα αναφέρεται το σύντομο πρόχειρο σημείωμα που έγραφαν οι μελλοθάνατοι της Κατοχής σε χαρτάκια, πακέτα από τσιγάρα κλπ το οποίο συνήθως απευθύνονταν στα αγαπημένα τους πρόσωπα και το άφηναν να πέσει κατά τη μεταφορά τους στον τόπο της εκτέλεσης, από το καμiónι που επέβαιναν, προκειμένου να το βρει κάποιος και να το παραδώσει. Από αυτό προέρχεται και ο τίτλος της ομώνυμης ταινίας του Παντελή Βούλγαρη, που αναφέρεται στον Ναπολέοντα Σουκαντζίδα, έναν από τους 200 εκτελεσθέντες της Καισαριανής.

Εικόνα 23. Ο γιατρός Γιώργης Ανδριόπουλος με τη γυναίκα του Νίτσα Ρεμπούτσικα, 3 Ιουλίου 1935 [140]

Εικόνα 24. Μήτσος Ρεμπούτσικας [142]

Σακαδάκης Ιωσήφ. Φαρμακοποιός. Με καταγωγή από τα Χανιά (ή σύμφωνα με άλλη πηγή [102] από τη Σητεία). 39 ετών το 1944. Μετά από προδοσία ενός ψευτοκαλόγηρου, πράκτορα των Γερμανών, στις αρχές Μαΐου 1944 συνελήφθησαν 20 αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, οι οποίοι κυρίως συμμετείχαν σε δίκτυο μεταβίβασης πληροφοριών προς τους Άγγλους, στο νομό Λασιθίου. Ακολούθησαν ανακρίσεις και βασανιστήρια στη Νεάπολη, τον Άγιο Νικόλαο και τα Χανιά. Στη συνέχεια, το καλοκαίρι του 1944, έλαβε χώρα η δίκη τους από το Γερμανικό Στρατοδικείο Χανίων. 6 πατριώτες καταδικάστηκαν σε θάνατο. Οι 5 – ανάμεσα τους μία γυναίκα, ένας ηγούμενος και 2 μοναχοί - εκτελέστηκαν στις αρχές Ιουλίου του 1944. Ο Ιωσήφ Σακαδάκης σκοτώθηκε πριν δικαστεί. Το πτώμα του βρέθηκε στη θέση Μπούφο του χωριού Σείσι. Ο προδότης, ενώ δικάστηκε ως δωσίλογος από το μεταβαρκιζιανό καθεστώς, αθωώθηκε, όπως πολλοί άλλοι όμοιοί του εκείνοι την περίοδο [106, 120].

Στην έκθεση που συνέταξαν το 1945 ο Ν. Καζαντζάκης, ο Ι. Κακριδής μαζί με τους Ι. Καλιτσουνάκη και Κ. Κουτουλάκη για τις ωμότητες των Γερμανών στην Κρήτη, περιλαμβάνεται η περίληψη της ιατροδικαστικής έκθεσης που συνετάχθη για την εκτέλεση του φαρμακοποιού Ι. Σακαδάκη. Την παραθέτουμε αυτούσια:

«Ο Ιωσήφ Σακαδάκης ήχθη εις την παραλία Σεισίου μετά πολυήμερον κράτησιν εις τας φυλακάς Νεαπόλεως, εις τα γραφεία της Γκεσταμπό κλπ και μετά φρικτά βασανιστήρια, πιθανώς δια να του αποσπάσουν μυστικά, εξετελέσθη εν καιρώ νυκτός εις απόκρημνον μέρος της ακτής και είτα ερρίφθη

εις την θάλασσαν. Η ιατροδικαστική έκθεσις καταλήγει εις τα εξής συμπεράσματα: Η κύρια ενεργός αιτία του θανάτου του θύματος υπήρξεν τραύμα επί του ινίου δια πυροβόλου όπλου με έξοδον εκ της στοματικής κοιλότητος και με θλάσιν της σπονδυλικής στήλης μεταξύ άτλαντος και επιστροφέως. Το θύμα επλήγη εκ των όπισθεν και εξ εγγυτάτης αποστάσεως, εξέπνευσε δε ακαριαίως επί της ακτής όπου επυροβολήθη, λόγω αιμορραγίας. Επί του σώματος παρατηρούνται μεγάλης εκτάσεως εκχυμώσεις, καταλαμβάνουσαι τους γλουτούς, την όπισθια επιφάνεια των μηρών και των γαστροκνημιών. Επί του βραχίονος τρεις ταινιοειδείς εκχυμώσεις, επί του προσώπου εκδοραί, επί των γλουτών η επιδερμίς έχει υπεγερθεί εις έκτασιν παλάμης εις φυσαλίδας, αίτινες έχουσι διαρραγεί. Όλαι αι ως άνω βλάβαι επηνέχθησαν εν ζωή. Αποκλείεται η αυτοκτονία ή το τυχαίο συμβάν.» [16]

Σημείωση: Αξίζει να σημειωθεί, στο σημείο αυτό, με αφορμή την αναφορά στην εκτέλεση των 5, ότι μία απρόσμενη έκπληξη αναμένει τον μελετητή της εποχής εκείνης: ο αριθμός των ιερέων και μοναχών οι οποίοι είτε συμμετείχαν ενεργά στην Εθνική Αντίσταση, είτε εκτελέστηκαν από τους κατακτητές, είτε βασανίστηκαν από τους ντόπιους προδότες, είτε διώχθηκαν κατά την περίοδο μετά τη Βάρκιζα (Λευκή Τρομοκρατία), είτε ακόμα έπεσαν κατά τον εμφύλιο μαχόμενοι στις τάξεις του ΔΣΕ είναι πραγματικά πολύ μεγαλύτερος από ότι θα περίμενε κανείς. Μόνο στο πολύτομο ερευνητικό έργο «Έπεσαν για τη ζωή» (βλέπε βιβλιογραφία) υπάρχει, στους καταλόγους με τους εκτελεσθέντες πατριώτες, τουλάχιστον 1 ιερέας ανά μία ή δύο σελίδες κατά μέσο όρο, με μία πρόχειρη εκτίμηση. Ο δε Μητροπολίτης Κοζάνης Ιωακείμ αποτελεί φωτεινό παράδειγμα υψηλόβαθμου κληρικού, ο οποίος διετέλεσε μέλος της Επιτροπής Αγώνα του ΕΑΜ [59]. Με μια δε προσεκτικότερη ματιά, ανακαλύπτει κανείς ότι περίπου το 75 % του εφημεριακού κλήρου, σύμφωνα με υπολογισμούς, συμμετείχε στην Αντίσταση [143]. Κατά την άποψή μας, πρόκειται για μία πτυχή της Ιστορίας γενικά και της Εκκλησιαστικής Ιστορίας ειδικά, η οποία εσκεμμένα αποσιωπάται, τη στιγμή που η επίσημη Εκκλησία συνήθως ταυτίζεται με ακροδεξιές ιδέες και πρακτικές ή ακόμα τις ενθαρρύνει [144].

Σειδάρης (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Δολοφονήθηκε από τους Βούλγαρους κατακτητές, στην Καβάλα, στις 30 Σεπτεμβρίου 1941. Την προηγούμενη, είχε επιβληθεί 24ωρος κατ' οίκον περιορισμός στους κατοίκους της πόλης. Με τη λήξη του, 10 πολίτες δολοφονήθηκαν ενώ έβγαιναν από τα σπίτια τους. Φαίνεται πώς οι Βούλγαροι είχαν στοχοποιήσει τόσο τους κομμουνιστές, όσο και εύπορους ανθρώπους με κοινωνική επιρροή [32].

Σταματίου Παναγιώτης. Φαρμακοποιός. Γεννημένος το 1904 στην Αρχαία Κόρινθο. Ήταν μέλος του ΚΚΕ και υπεύθυνος τύπου του ΕΑΜ. Τον εκτέλεσαν οι Γερμανοί το 1944 στην τοποθεσία Περιβόλι του Νέγρη, στην Κόρινθο [134].

Στασινόπουλος Βιργίλιος. Φαρμακοϋπάλληλος. Από την Αθήνα. Εκτελέστηκε στην Κατοχή [96].

Σωφρονάς Νίκος. Υπεύθυνος τροφοδοσίας φαρμάκων του ΕΛΑΣ. Ο Νίκος Σωφρονάς ήταν λογιστής στο Κρατικό Νοσοκομείο Καλαμάτας. Ήταν οργανωμένος στο ΚΚΕ και στο ΕΑΜ. Μέσα στο νοσοκομείο είχε δημιουργήσει μυστικό θάλαμο για την περίθαλψη τραυματιών του ΕΛΑΣ και προμήθευε φάρμακα στον ΕΛΑΣ [120].

Εικόνα 25. Νίκος Σωφρονάς [120]

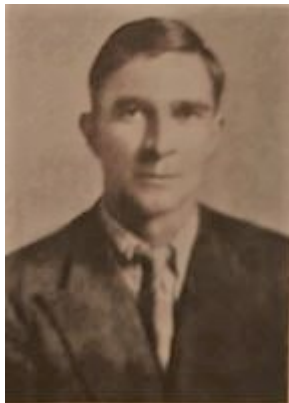
Τραμπάκος Κώστας (ψευδώνυμο: Σταύρος). Φαρμακοποιός. Γεννήθηκε το 1915. Καταγόταν από το χωριό Βισόκα Λαγκαδά Θεσσαλονίκης. Επίσης, είχε εργαστεί ως τσομπάνος και τσαγκάρης. Μέλος του ΚΚΕ. Το 1938 εξορίστηκε από το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά. Αγωνίστηκε στην Εθνική Αντίσταση. Μετά τη Βάρκιζα και τη Λευκή Τρομοκρατία που ακολούθησε κατετάγη στον ΔΣΕ το 1948. Στις 2 Αυγούστου 1948 ονομάστηκε λοχαγός ΠΕ. Διετέλεσε ΠΕ τάγματος στην 20^η Ταξιαρχία. Μετά την οπισθοχώρηση του ΔΣΕ από την Ελλάδα, παρέμεινε στην Κεντρική Μακεδονία, ως επικεφαλής ανταρτοομάδων με την ιδιότητα του ΠΕ Λαγκαδά. Σκοτώθηκε στις 28 Μαΐου 1948 στην τοποθεσία Σημαία του βουνού Κρούσα [98].

Τσακίρης Διονύσης. Φαρμακοποιός. Από την Πάτρα. Ως εκπρόσωπος του συλλόγου των φαρμακοποιών της πόλης συμμετείχε σε ειδική τοπική επιτροπή για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος των κατοίκων της πόλης [14].

Τσιουμένης Θανάσης. Φαρμακοϋπάλληλος. Από τη Λάρισα. Επίσης ήταν νοσοκόμος. Ενώ βρισκόταν σε αποστολή το 1944, περικυκλώθηκε από τους Γερμανούς και στη μάχη που ακολούθησε, πολέμησε γενναία αλλά προσπαθώντας να σπάσει τον κλοιό και να διαφύγει σκοτώθηκε από τα πυρά τους [134].

Τσουμένης Θανάσης. Φοιτητής Φαρμακευτικής. Από τα Τρίκαλα. Γεννήθηκε το 1912. Από τα φοιτητικά του χρόνια εντάχθηκε στο ΚΚΕ. Διώχθηκε επανειλημμένα για τα αριστερά του φρονήματα και το 1936, ενώ ήταν τελειόφοιτος της Φαρμακευτικής, καταδικάστηκε σε πολυετή φυλάκιση. Δραπέτευσε το 1943 και συμμετείχε στην αντίσταση στα Τρίκαλα. Στις 17 Απριλίου 1944 έλαβε μέρος σε επιχείρηση που οργανώθηκε κατά των προδοτικών οργανώσεων ΕΕΕ και ΕΑΣΑΔ. Ωστόσο, αυτός και οι σύντροφοί του έπεσαν θύματα προδοσίας και περικυκλώθηκαν από Γερμανούς στρατιώτες. Στη μάχη που ακολούθησε τραυματίστηκε βαριά στο κεφάλι, κατά τις πρώτες πρωινές ώρες στις 18 Απριλίου 1944. Μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο, όπου τον επισκέφθηκε ο Χρήστος Μαντζούκας, επικεφαλής της ΕΕΕ στα Τρίκαλα και πρώτος του ξάδελφος, με σκοπό να του αποσπάσει πληροφορίες. Σε ερώτηση αν μπορεί να κάνει κάτι για αυτόν, ο Θανάσης Τσουμένης απάντησε: «Να μου φέρεις ένα πιστόλι να σε σκοτώσω». Τον έσυραν ετοιμοθάνατο έξω από το νοσοκομείο και τον δολοφόνησαν εν ψυχρώ. Πέντε συλληφθέντες από την αποτυχημένη αυτή επιχείρηση απαγχονίστηκαν δημοσίως από τους Γερμανούς στο κέντρο των Τρικάλων. Ο νεαρότερος από αυτούς, Κώστας Σύρμπας, λίγο πριν απαγχονιστεί φώναξε δυνατά: «Η μέρα της λευτεριάς δεν θα αργήσει» [45].

Σημείωση: Διατηρούμε μία επιφύλαξη αν ο Θανάσης Τσουμένης και ο Θανάσης Τσιουμένης που αναφέρεται ακριβώς πριν είναι το ίδιο πρόσωπο ή πρόκειται απλώς για παρόμοια ονοματεπώνυμα, πράγμα συνηθισμένο άλλωστε.

Εικόνα 26. Θανάσης Τσουμένης [45].

Τσώτσης Χαράλαμπος. Φαρμακοποιός. Από τον Πεντάλοφο Κοζάνης. Διετέλεσε Πρόεδρος Κοινότητας. Έφεδρος ανθυπίατρος - φαρμακοποιός που επιστρατεύθηκε κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο. Απολύθηκε (λόγω ηλικίας – 40 ετών) τον Νοέμβριο του 1940. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους, καθώς ο συνταγματάρχης Δαβάκης περνούσε από τον Πεντάλοφο, κατευθυνόμενος προς Αθήνα, για περαιτέρω θεραπεία, σταμάτησε στο φαρμακείο του για αλλαγή επιδέσμου. Ο Χαράλαμπος Τσώτσης συνελήφθη από τους Γερμανούς κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, στις 4-7 Ιουλίου 1944. Κατάφερε να αποδράσει κι έτσι γλύτωσε την εκτέλεση. Κατά την απελευθέρωση, τον Οκτώβριο του 1944, συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ, ως αντιδραστικός και φυλακίστηκε στο Οικοτροφείο Τσοτυλίου. Απελευθερώθηκε στις 25 Μαρτίου 1945 [145].

Φραντζής Σπύρος. Φαρμακοποιός. Από το Διδυμότειχο. Ήταν ένα από τα μέλη της πενταμελούς επιτροπής που διαπραγματεύθηκε την παράδοση του Διδυμοτείχου με τον Γερμανό διοικητή φον Κλάιστ. Στις 28 Αυγούστου 1944, σε συνεννόηση με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ, 81ο Σύνταγμα, με καπετάνιο τον Βαγγέλη Κασάπη (Κρίτωνα), ζήτησαν από τους Γερμανούς να παραδοθούν. Οι Γερμανοί ωστόσο αρνήθηκαν. Ακολούθησε επίθεση των ανταρτών στην πόλη και απελευθέρωσή της, το μεσημέρι της 29ης Αυγούστου 1944. Οι αντάρτικες δυνάμεις εισήλθαν στην πόλη με μεγαλοπρεπή παρέλαση που εξελίχθηκε σε παλλαϊκή γιορτή [146, 147].

Φωτόπουλος Δημήτρης: Φαρμακοποιός. Υπηρέτησε στο Νοσοκομείο του ΕΛΑΣ στο Μυρόφυλλο Τρικάλων. Ήταν κουνιάδος του αρχίατρου της 8^{ης} Μεραρχίας του ΕΛΑΣ Γεωργίου Σαμαρά (βλ. παραπάνω: Αδριανός) [85, 86].

Χαραλαμπίδης Χαράλαμπος (Αθάνατος). Φαρμακοποιός. Από τη Φλώρινα. Χαρακτήρας τίμιος και αλύγιστος. Δραστήριο μέλος του ΚΚΕ της περιοχής [148]. Ήδη από τα τέλη του 1941, αρχές 1942 ο ίδιος μαζί με άλλους συντρόφους του δραστηριοποιήθηκαν στην αναδιοργάνωση και την εξάπλωση στα χωριά των Νομών Καστοριάς και Φλώρινας όλων των αντιστασιακών οργανώσεων, όπως της οργάνωσης Ελευθερία αλλά και του ΚΚΕ, του ΕΑΜ, της ΟΚΝΕ και της ΕΑ. Συνετέλεσαν σημαντικά στην ενότητα του λαού της περιοχής (ελληνόφωνων και σλαβόφωνων). Υπήρξε γραμματέας της ΕΑ της περιοχής, της οποίας μέριμνα ήταν η παροχή τροφίμων, φαρμάκων αλλά και στέγης και κλινοσκεπασμάτων στο λαό της περιοχής, μεταξύ των οποίων πυροπαθείς, βομβόπληκτοι, θύματα λεηλασιών καθώς και του λιμού του 1942. Επίσης, υπήρξε Καπετάνιος ΕΠΟΝίτικου τάγματος της Φλώρινας. Στο σπίτι του, που βρίσκονταν επάνω από το φαρμακείο του, υπήρχε παράνομο τυπογραφείο της ΠΕ του ΚΚΕ, όπου τυπώνονταν, πολυγραφημένες, οι εφημερίδες «Αγώνας» του ΚΚΕ και «Νίκη» του ΕΑΜ. Στη συνέχεια και λόγω των αναγκών του αγώνα για περισσότερο έντυπο υλικό, με ενέργειες του ίδιου και τριών άλλων ατόμων δημιουργήθηκε μυστικό τυπογραφείο, στο χωριό Άνω Κλεινές. Το 1943 συνελήφθη από τη Γκεστάπο. Στις 20 Μαΐου 1943, οι Γερμανοί μαζί με τους ντόπιους συνεργάτες τους σχεδίαζαν τη μεταφορά του με τρένο από τη Φλώρινα στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, στη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, ομάδα 20 εθελοντών ΕΠΟΝιτών οργάνωσε επιχείρηση και τον απελευθέρωσε με

μυθιστορηματικό τρόπο, από το τρένο, κατά τη στάση του στη Βεύη. Η ενέργεια αυτή ενείχε και κάποιο συμβολισμό, δεδομένου ότι την ημερομηνία εκείνη (20 Μαΐου 1943) εξέπνεε η προθεσμία που είχαν δώσει οι κατακτητές και η ντόπια δοσιλογική κυβέρνηση για παράδοση των ανταρτών με χορήγηση αμνηστίας. Η απάντησή του Χαραλαμπίδη και των συντρόφων του ήταν μάλλον προφανής! Κατόπιν φυγαδεύτηκε στο βουνό, όπου πήρε το ψευδώνυμο Αθάνατος. Προσχώρησε σε αντάρτικο τμήμα που είχε ως σκοπό τη δράση στον ορεινό όγκο του Βιτσιίου. Μεταξύ άλλων, συμμετείχε στη νικηφόρα επιχείρηση του 28^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ κατά της Γερμανικής και Ιταλικής φρουράς στο Άργος Ορεστικό, στις 11 και 12 Νοεμβρίου 1943.

Χαριζάνης Δημήτρης (Τάκης). Υπάλληλος φαρμακείου. Γεννημένος το 1924 στο Τοιχίο Καστοριάς. Μέλος του ΚΚΕ και αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης. Μετά τη Βάρκιζα, κατετάγη στον ΔΣΕ, στις 28 Ιανουαρίου 1948. Ήταν υπεύθυνος της Υγειονομικής Υπηρεσίας της 159 Ταξιαρχίας του ΔΣΕ. Έπεσε στη θέση Λύκου στις 23 Ιουνίου 1949 σε μάχη με τον κυβερνητικό στρατό. Ονομάστηκε Υπολοχαγός Υγειονομικού τιμημένος νεκρός, με Διάταγμα της 22^{ης} Ιουλίου 1949 [127].

Χατζηχαμπέρης Στέφανος. Φαρμακοποιός. Από την Τσαριτσάνη Λάρισας. Σπούδασε φαρμακευτική στην Κωνσταντινούπολη. Προσκείμενος στον ΕΛΑΣ, φρόντιζε συχνά για την τροφοδοσία του. Οι Γερμανοί αντιλήφθηκαν κινήσεις του για συλλογή τροφίμων με σκοπό τον επισιτισμό των ανταρτών. Στην προσπάθειά τους να τον εντοπίσουν έκαψαν το σπίτι του. Ο ίδιος κρύφτηκε για να γλυτώσει τη σύλληψη (και κατά συνέπεια την εκτέλεση). Συνέλαβαν όμως τη σύζυγο του Μαρίκα. Ήταν έτοιμοι να την εκτελέσουν, μαζί με άλλους συγχωριανούς της. Την τελευταία στιγμή όμως επενέβη ένας Ιταλός αξιωματικός, ο οποίος την έβγαλε από το απόσπασμα. Ο Ιταλός αυτός τη γνώριζε διότι σύχναζε στο φαρμακείο και ήταν ο ίδιος φαρμακοποιός! Ο Στέφανος Χατζηχαμπέρης πέθανε στις 8 Ιανουαρίου 1963. Είχε τρία παιδιά την Ευανθία, το Φίλιππο και την Ελένη, η οποία έγινε και αυτή φαρμακοποιός. Τις πληροφορίες αυτές μας τις παρέθεσε προφορικά ο κος Απόστολος Αποστολάκης, μέσω απογόνων του φαρμακοποιού, για αυτό δεν παρατίθεται βιβλιογραφία.

Χελιώτης Γιάννης. Φαρμακοϋπάλληλος. Από την Αθήνα. Εκτελέστηκε στην Κατοχή [96].

Χριστοφιλάκος (δεν αναφέρεται το μικρό του όνομα). Φαρμακοποιός. Από τους Μολάους. Μετά την ανασυγκρότηση του ΚΚΕ, την 1^η Ιουλίου 1941, συμμετείχε σε τοπική οργάνωση του κόμματος με σκοπό την επιβίωση του λαού και την απελευθέρωση. Οι οργανώσεις αυτές δούλεψαν με πολύ πάθος για τη λαϊκή ενότητα και την συντριβή του φασισμού. Συνελήφθη από τους Ιταλούς την άνοιξη του 1942, μαζί με άλλους πατριώτες και εκτοπίστηκε στην Ιταλία [7, 56].

ΟΙ ΕΞΑΙΡΕΣΕΙΣ (ΠΟΥ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΝΟΥΝ ΤΟΝ ΚΑΝΟΝΑ)

Το φαινόμενο του δοσιλογισμού, δηλαδή της συνεργασίας με τις δυνάμεις κατοχής, ενώ στις υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες έχει ερευνηθεί ενδελεχώς εδώ και δεκαετίες, στην Ελλάδα έχει ξεκινήσει να μελετάται επιστημονικά σχετικά πρόσφατα. Σημαντικά στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη είναι ότι πρόκειται για ένα σύνολο συμπεριφορών που τραυμάτισαν το κοινωνικό σύνολο και τους μηχανισμούς που το διέπουν, αλλά και το ότι οι αντιπαραθέσεις της δεκαετίας του 1940 ήταν κύρια ιδεολογικές και ως τέτοιες θα πρέπει να αντιμετωπίζονται [129]. Στη μελέτη μας καταγράφουμε τις λίγες (ευτυχώς) περιπτώσεις που συναντήσαμε. Αναφέρουμε τα στοιχεία όπως τα βρήκαμε στις πηγές μας και θεωρούμε αυτονόητο ότι απεκδυόμαστε και αποδοκιμάζουμε την οποιαδήποτε έννοια «οικογενειακής ευθύνης» για την οποία μπορεί λανθασμένα να δημιουργηθεί η σχετική υπόνοια σε σχέση με τους απογόνους των ανθρώπων αυτών.

Ο Παναγιώτης Δρίβας ήταν φαρμακοποιός, από τη Σουβάλα (Πολύδροσο) Παρνασίδας. Ήταν γεροδεμένος, μελαμψός, με γαμψή μύτη, 35-40 ετών το 1942 και φορούσε πάντα μια ρεπούμπλικα. Φιλοφασίστας και αντικομμουνιστής, κατά τη Μεταξική δικτατορία ήταν μέλος της Επιτροπής Ασφαλείας στο Νομό Φθιωτιδοφωκίδας, μαζί με τον νομάρχη, τον εισαγγελέα και τον διευθυντή χωροφυλακής χαρακτηρίζοντας και καταδίδοντας τους πολίτες της περιοχής ανάλογα με τα πολιτικά τους φρονήματα, με τις ανάλογες συνέπειες (παρακολούθηση, εξορία κλπ). Κατά την κατοχή, συνεργάστηκε με τους Ιταλούς. Σύχναζε στη Λαμία διακηρύσσοντας τα καλά του καθεστώτος του Μουσολίνι. Έδρασε εις βάρος αντιστασιακών αλλά και Βρετανών στρατιωτών που κρυβόντουσαν στην περιοχή. Προσπαθούσε να πείσει φυγόδικους κακοποιούς που είχαν καταφύγει στα βουνά να συνεργαστούν με τους Ιταλούς εναντίον του ΕΑΜ, με αντάλλαγμα αμνηστία.

Η ομάδα του ΕΛΑΣ που είχε ανέβει στον Παρνασσό επέλεξε τη φυσική του εξόντωση ως έναρξη των εχθροπραξιών με τον κατακτητή και ως φόβητρο για όσους συνεργάζονταν ή είχαν την πρόθεση να συνεργαστούν με τους Ιταλούς. Η εκτέλεση έλαβε χώρα το βράδυ της 15^{ης} Αυγούστου 1942, στη θέση μπροστά στον Αγοργιανίτη, στο δρόμο Λιλαίας (Κάτω Αγόριανη) – Πολυδρόσου. Ο Ιταλός λοχίας που οδηγούσε τη μοτοσυκλέτα στην οποία επέβαιναν αιχμαλωτίστηκε αλλά στη συνέχεια αφέθηκε ελεύθερος. Μετά την συνθηκολόγηση της Ιταλίας προσχώρησε στον ΕΛΑΣ, όπου έδρασε ως αντάρτης με το ψευδώνυμο Μηνάς! Ο Δρίβας κηδεύτηκε με τιμές από τους Ιταλούς συνεργάτες του. Στα ταραγμένα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση οι εκτελεστές του διώχθηκαν. Προς υπεράσπισή τους συνέδραμαν οι Βρετανοί Έντι Μέγιερς και Κρις Γουντχάουζ της ΒΣΑ. Οι συγγενείς του κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου (1967-1973) διεκδίκησαν σύνταξη αντιστασιακού [133, 149]. Όσο για την περίπτωση του Ιταλού Μηνά, αναφέρουμε ότι επίσης στο Αίγιο μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, Ιταλοί αντιφασίστες στρατιώτες ακολούθησαν των ΕΛΑΣ. Μεταξύ τους ολόκληρη η δύναμη του Υγειονομικού! [14].

Η φαρμακοποιός Οθωνία Λουκοπούλου ήταν μία νέα γυναίκα με φιλοδοξίες για «έρωτα και εξουσία». Ήταν σύζυγος του γιατρού Νικόλαου Σπεντζάρη με τον οποίο κατοικούσαν στο Βαρθολομιό Ηλείας. Συνοδοιπόρος και εμπυχωτής του γιατρού στην αντιστασιακή του δράση. Ο τελευταίος, το χειμώνα του 1944 ήρθε σε επαφή με το συνταγματάρχη Διονύσιο Παπαδόγκωνα, με σκοπό τη συγκρότηση Ταγμάτων Ασφαλείας στην περιοχή. Στο μεταξύ έστρεψε τον ΕΛΑΣίτη Γιώργο Αλεξόπουλο (Αετό) ενάντια στην οργάνωση. Σύμφωνα με μία εκδοχή, η φαρμακοποιός σύνηψε σχέσεις μαζί του, ώστε να τον ωθήσει σε αυτή την κατεύθυνση. Ο Σπεντζάρης τελικά ίδρυσε ομάδα 200 περίπου ταγματασφαλιτών, η οποία βασάνιζε και σκότωνε προσκείμενους στο ΕΑΜ πολίτες. Η απληστία όμως των ανθρώπων αυτών οδήγησε σε διενέξεις μεταξύ τους με αποτέλεσμα ο Αλεξόπουλος να εκτελεστεί με εντολή του Σπεντζάρη στο κέντρο του χωριού [131].

Σε έντυπο (Δελτίο) που κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1943 η παράνομη αντιστασιακή οργάνωση Τάγματα Εθνικής Δράσης (ΤΕΔ), που δρούσε στην Πάτρα, αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ένας φαρμακοποιός που εξέδιδε στους κατακτητές την αδελφή του [14]. Δεν μπήκαμε στον κόπο να αναζητήσουμε περισσότερα στοιχεία για την ταυτότητά του.

Στη Γκοριτσά Λακωνίας, οι αδερφοί Ανδριτσάκη, μεταξύ των οποίων ο φαρμακοποιός Γιώργος, ενώ είχαν επαγγελματικό κύρος στην περιοχή, θεώρησαν ότι μπορούν να εκμεταλλευθούν τις συνθήκες της κατοχής ώστε να πλουτίσουν. Παράλληλα, ο δικηγόρος Θόδωρος και ο συμβολαιογράφος Μίμης πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους στα Τάγματα Ασφαλείας Σπάρτης [7].

Ο φαρμακοποιός Κωνσταντίνος Λυμπέρης είχε φαρμακείο στο Γύθειο. Φέρεται να ήταν οργανωμένος στην ομάδα Χ, ενώ οι πολίτες αριστερών πεποιθήσεων απέφευγαν να επισκέπτονται το φαρμακείο του, υπό το φόβο να αποσπαστούν μυστικά ή να συλληφθούν. Προτιμούσαν αντιθέτως, το φαρμακείο του αρχαιομαρξιστή και αντιστασιακού Γριμπιλή (βλ. Προσωπογραφίες). Σύμφωνα με μαρτυρία, ήταν ανάμεσα στους καταδότες πατριωτών που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς στην πόλη, στις 6 και 7 Δεκεμβρίου 1943. Στην περίοδο της Λευκής Τρομοκρατίας και στον Εμφύλιο αποτέλεσε μέλος της ένοπλης παρακρατικής οργάνωσης ΕΑΟΚ (Εθνικά Αντικομμουνιστικά Ομάδες Κυνηγών) [150].

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Τα κριτήρια που θέσαμε στην εισαγωγή για την έρευνά μας ήταν πρόσωπα που δραστηριοποιούνταν κατά την Κατοχή ή εμπλέκονταν με κάποιο τρόπο στα τεκταινόμενα ή/και συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση και αναφέρονται με την ιδιότητα του φαρμακοποιού, του φοιτητή φαρμακευτικής, του φαρμακοϋπαλλήλου (ή βοηθού φαρμακοποιού) ή του φαρμακεμπόρου.

Με βάση τα κριτήρια αυτά ευρέθησαν 97 άτομα συνολικά. Τυχόν ερωτηματικά που δημιουργήθηκαν για τυχόν ταυτοπροσωπία όπως πχ στις περιπτώσεις των Τσιουμένη και Τσουμένη ή των Μουσαλά και Μπούσουλα (βλ. παραπάνω προσωπογραφίες), ξεπεράστηκαν αναζητώντας στα δεδομένα για το κάθε άτομο, οπότε στην περίπτωση που αυτά διέφεραν επαρκώς (πχ ιδιότητα, τόπος καταγωγής, περιοχή δράσης ή θανάτου) προχωρήσαμε με την παραδοχή ότι πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο.

Φύλο: Από το σύνολο των 97 προσώπων που βρήκαμε, τα 92 είναι άντρες ενώ γυναίκες μόνο τα 5. Από τις 5 γυναίκες, οι 4 ήταν πτυχιούχοι φαρμακευτικής και η 1 φαρμακοϋπάλληλος. Οι 2 ήταν στελέχη του ΕΑΜ και 1 της ΕΠΟΝ. Το γεγονός ότι οι γυναίκες υστερούν αριθμητικά σε σχέση με τους άνδρες μπορεί να ερμηνευθεί εύκολα δεδομένου ότι για την εποχή δεν ήταν τόσο συνηθισμένο μία γυναίκα να σπουδάζει και να σταδιοδρομεί σε επιστήμες όπως η φαρμακευτική. Δεδομένου ότι τα στοιχεία που συναντά κανείς και για τους ιατρούς της εποχής, σε αντίστοιχες μελέτες, είναι συντριπτικά αριθμητικά υπέρ των ανδρών, συμπεραίνει κανείς ότι η φαρμακευτική ήταν επίσης μία επιστήμη ανδροκρατούμενη. Παρόλο που η συμμετοχή των γυναικών στην αντίσταση ήταν σημαντική, τόσο αριθμητικά, όσο και σε παλικαριά και γενναιότητα (πχ περιπτώσεις Διαμάντως Κουμπάκη, Αθηνάς Μαύρου, Ηρώς Κωνσταντοπούλου, Ηλέκτρας Αποστόλου και πολλών άλλων), ο συνδυασμός γυναικών με δράση στην εποχή και επαγγελματική ενασχόληση με τη φαρμακευτική παραμένει χαμηλός.

Ιδιότητα: Από τους 97, οι 69 ήταν πτυχιούχοι φαρμακοποιοί, 4 φοιτητές φαρμακευτικής, 18 βοηθοί/υπάλληλοι φαρμακείου, 2 φαρμακέμποροι και 4 πρακτικοί φαρμακοποιοί. Ένα βασικό πρόβλημα που συναντήσαμε είναι ότι στις πηγές μας συχνά αναφέρονται πρωταγωνιστές της υπό έρευνα εποχής ως «φοιτητής/φοιτήτρια» χωρίς να αναφέρεται η σχολή και το αντικείμενο των σπουδών τους. Το πιο πιθανόν είναι αυτό να συνετέλεσε στην υποκαταγραφή των ευρημάτων μας, χωρίς όμως να μπορεί να γίνει διαφορετικά εφόσον δεν αναφέρεται σαφώς ότι ο φοιτητής ή η φοιτήτρια σπούδαζε φαρμακευτική. Δεδομένου δε ότι και οι 4 φοιτητές που καταγράψαμε είναι άνδρες, θεωρούμε μεγάλη την πιθανότητα να συμμετείχαν και γυναίκες φοιτήτριες ως πχ μέλη της ΕΠΟΝ. Αξιοσημείωτες είναι επίσης και οι ιδιότητες του πρακτικού φαρμακοποιού και του φαρμακεμπόρου στοιχεία που προκύπτουν και υποδεικνύουν ότι προφανώς την εξεταζόμενη χρονική περίοδο δεν ήταν ακόμα νομικά και κανονιστικά καθορισμένο το πως και από ποιόν θα διακινούνται τα

φαρμακευτικά προϊόντα, οπότε το «δια χειρός φαρμακοποιού» δεν σήμαινε αποκλειστικά πτυχιούχο φαρμακευτικής ή πιστοποιημένο βοηθό.

Ένταξη σε οργάνωση: Στο σύνολο των 97 ατόμων, τα 53 φέρονται οργανωμένα στον «άξονα» ΚΚΕ-ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ή ΕΠΟΝ. Αυτό έρχεται σε συμφωνία με τις μέχρι τώρα ιστορικές έρευνες που καταλήγουν στο πόρισμα ότι το κομμουνιστικό κόμμα αποτέλεσε τον βασικό οργανωτή αλλά και τον αιμοδότη της Εθνικής Αντίστασης. Οι οργανωτικές δομές και οι δράσεις του όπως φαίνεται συμπεριλάμβαναν και τους φαρμακοποιούς. Σε σχέση με τον ΕΔΕΣ, 2 άτομα αναφέρονται ως σχετιζόμενα με αυτόν. Όπως προαναφέρθηκε, ενώ ο ΕΔΕΣ διέθετε οργανωμένη υγειονομική υπηρεσία αυτή χρήζει περαιτέρω διερεύνησης για το τρόπο λειτουργίας της αλλά και τη δομή και τα πρόσωπα που συμμετείχαν σε αυτή.

Εβραϊκή κοινότητα: Ένα σημείο που αξίζει κανείς να σταθεί είναι ότι 4 από τα 97 άτομα είναι Έλληνες Εβραίοι. Συναντάμε δηλαδή ένα κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας, το οποίο με την τριπλή κατοχή και την επέλαση του ναζισμού στη χώρα ουσιαστικά εξολοθρεύθηκε και εξαλείφθηκε. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό και έρχεται να μας υπενθυμίσει τη λήθη που έχει επικρατήσει σε αυτό και την (τυχαία;) αποσιώπηση του ως γεγονότος. Ευτυχώς οι ερευνητές έχουν αρχίσει να μελετούν πλέον και αυτό το κομμάτι και να το αναδεικνύουν στην επιφάνεια. Για τα αίτια που το έχουν προκαλέσει αναρωτηθήκαμε παραπάνω. Και θεωρούμε ότι ήμασταν σαφείς.

Γεωγραφική Κατανομή: Η γεωγραφική κατανομή των προσώπων που συναντήσαμε στην έρευνά μας, έχει ως εξής:

10 πρόσωπα εντοπίζονται στην Αθήνα, ενώ συνολικά 7 στην περιοχή της Θεσσαλονίκης και του Λαγκαδά (5 και 2 αντίστοιχα). Αξιοσημείωτο είναι ότι στην Άμφισσα ευρέθησαν 8 άτομα, με συμμετοχή στα γεγονότα της εποχής. 4 άτομα κατάγονταν από τον Πειραιά και ισάριθμα από την Πάτρα, αλλά και από τη Λαμία. Από 3 άτομα ευρέθησαν στο Βόλο, τη Φλώρινα, την Καλαμάτα, τα Τρίκαλα και τη Λάρισα. Στα μαρτυρικά Καλάβρυτα έδωσαν το αίμα τους για την πατρίδα και την ελευθερία 5 άτομα που ενέπιπταν στα κριτήρια της έρευνάς μας ενώ στο επίσης μαρτυρικό Δίστομο 1. Στην Κρήτη εντοπίσαμε 1 άτομο από το Ηράκλειο και 1 από τα Χανιά. Από 1 άτομο βρήκαμε και στην Ικαρία, το Μέτσοβο, το Γαλαξείδι, το Γύθειο, την περιοχή της Βοιωτίας, την Καλαμπάκα, τη Φιλιππιάδα, τις Σέρρες, την Αριδαία, την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, τη Σπάρτη, τα Γιάννενα, την Ευρυτανία, την Αμαλιάδα, την Ανδραβίδα, την Ηλεία, την Τρίπολη, την Ύδρα, την Καβάλα, την Κοζάνη, την Καστοριά και το Διδυμότειχο. Επίσης, από 2 άτομα εντοπίσαμε στην Καρδίτσα, τον Πόρο, την περιοχή της Λακωνίας, το Άργος και την Κόρινθο. Όπως συνάγεται, το εύρος της γεωγραφικής αυτής κατανομής καλύπτει όλο τον ελλάδικο χώρο: από την ηρωική Κρήτη μέχρι τον ακριτικό Έβρο, αλλά και από την Ικαρία, μέχρι τη Φλώρινα και τα Ιωάννινα.

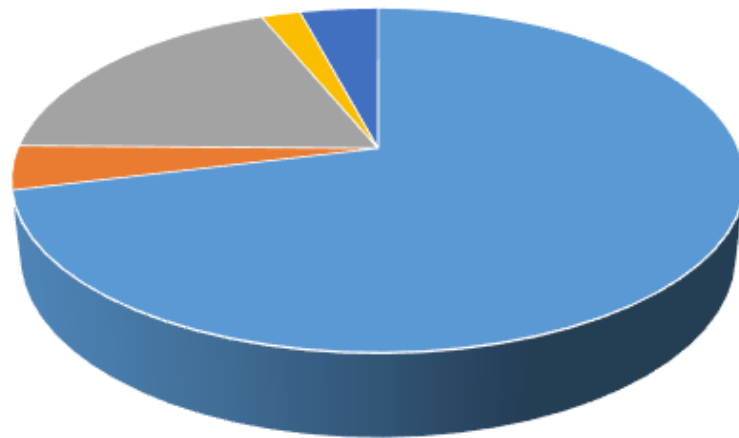
Συμμετοχή σε Επιτροπές: Σε 3 περιπτώσεις φαρμακοποιοί κλήθηκαν να συμμετάσχουν σε επιτροπές οι οποίες είτε είχαν σκοπό να διαπραγματευθούν

την παροχή αγαθών στον πληθυσμό ή την παράδοση της πόλης από τους κατακτητές κατά την απελευθέρωση. Φαίνεται πώς οι τοπικές κοινωνίες αντιλαμβάνονταν τον φαρμακοποιό ως ένα ευυπόληπτο μέλος της κοινωνίας και προφανώς για τον λόγο αυτόν τον συμπεριλάμβαναν σε επιτροπές που συμμετείχαν άλλοι τοπικοί παράγοντες της κοινωνίας, όπως νομικοί, στελέχη της τοπικής αυτοδιοίκησης, κληρικοί κλπ.

Στις γραφικές παραστάσεις που ακολουθούν απεικονίζονται σχηματικά τα όσα αναφέρθηκαν παραπάνω.

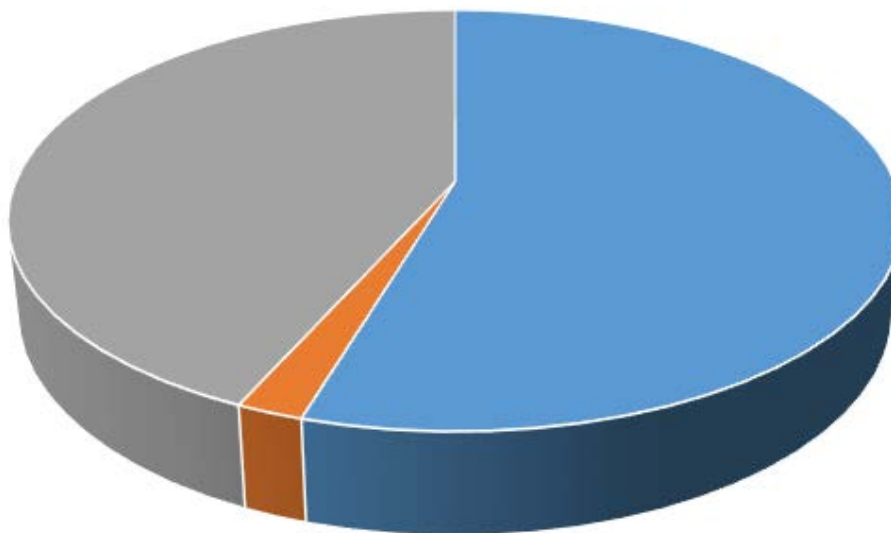

Εικόνα 27. Γραφική απεικόνιση του συσχετισμού ανδρών-γυναικών στα ευρήματα της έρευνάς μας.

- ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΙ
- ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗΣ
- ΒΟΗΘΟΙ ΦΑΡΜΑΚΕΙΟΥ
- ΦΑΡΜΑΚΕΜΠΟΡΟΙ
- ΠΡΑΚΤΙΚΟΙ ΦΑΡΜΑΚΟΠΟΙΟΙ

Εικόνα 28. Γραφική απεικόνιση της εξειδίκευσης του συνόλου των ευρημάτων μας.

- ΕΑΜ
- ΕΔΕΣ
- ΜΗ ΕΝΤΑΓΜΕΝΟΙ

Εικόνα 29. Γραφική απεικόνιση της ένταξης σε οργάνωση των ευρημάτων μας.

Εικόνα 30. Γραφική απεικόνιση της γεωγραφικής κατανομής των ευρημάτων μας. (Χρησιμοποιήθηκε ο χάρτης των Peggy & Marco Lachmann-Anke από τη σελίδα Pixabay).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση τα ευρήματά μας και τη συζήτηση που αναπτύχθηκε στην προηγούμενη ενότητα καταλήγουμε στα κάτωθι συμπεράσματα:

1. Έχουμε για πρώτη φορά συνολική καταγραφή των φαρμακοποιών, καθώς και των φοιτητών φαρμακευτικής, των βοηθών/υπαλλήλων φαρμακείου και των φαρμακεμπόρων που δραστηριοποιήθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης κατά την περίοδο 1941-1944. Μέχρι τώρα τα αντίστοιχα πρόσωπα συμπεριλαμβάνονταν είτε σε συνολική θεώρηση της εποχής και της Εθνικής Αντίστασης (με χαρακτηριστικά παραδείγματα το Έπεσαν για τη Ζωή και Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης, βλ. βιβλιογραφία), είτε σε μελέτες της τοπικής ιστορίας της Εθνικής Αντίστασης ανά γεωγραφικές περιοχές.
2. Η έρευνά μας εμπίπτει και κατηγοριοποιείται τόσο στην Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης, όσο και στη Φαρμακευτική Ιστορία. Στην μεν πρώτη διότι αποκαλύπτουμε ένα ανεξερεύνητο μέχρι τώρα κομμάτι της, στη δε δεύτερη διότι έχουμε την καταγραφή των ατόμων που σχετίζονται με την άσκηση της φαρμακευτικής επιστήμης σε συνδυασμό με το ότι πρωταγωνίστησαν στην Εθνική Αντίσταση και στα τεκταινόμενα της περιόδου 1941-1944.
3. Σε σχέση με τα χαρακτηριστικά των ατόμων που εντοπίσαμε σε γενικές γραμμές δεν υπάρχουν εκπλήξεις αλλά μάλλον επιβεβαιώνονται γενικότερα σχετικά συμπεράσματα και παραδοχές, προσαρμοσμένα στη «μικροκοινωνία» των φαρμακοποιών:
  - α. Οι άνδρες είναι πολύ περισσότεροι από τις γυναίκες. Αυτό δεν συμβαίνει γιατί οι γυναίκες είχαν μικρότερη συμμετοχή στην Εθνική Αντίσταση, αλλά διότι οι γυναίκες απόφοιτοι πανεπιστημίου της εποχής ήταν λιγότερες από τους άνδρες.
  - β. Η συμμετοχή και η ένταξη στο ΕΑΜ ή/και στον ΕΛΑΣ ή/και στην ΕΠΟΝ ή/και σε συνδυασμό με την ένταξη στο ΚΚΕ υπερισχύουν συντριπτικά. Αυτό επιβεβαιώνει τα όσα ήδη αναφέραμε τόσο για τη μεγάλη δυναμική του ΕΛΑΣ και την αντιστασιακή του δράση, όσο και για τη δραστηριοποίηση των κομμουνιστών και του κομμουνιστικού κόμματος στον αγώνα εναντίον του κατακτητή.
  - γ. Συναντήσαμε Εβραίους φαρμακοποιούς θύματα της ναζιστικής θηριωδίας και του φυλετικού μίσους. Βλέπουμε λοιπόν ότι και σε αυτή την εξειδικευμένη μελέτη το Ολοκαύτωμα των Εβραίων ανέκυψε και πάλι και μάλιστα εντελώς αυθόρμητα, χωρίς δηλαδή να υπάρχει σχετικό κριτήριο

στην έρευνά μας. Το θέμα λοιπόν της εξολόθρευσης των Ελλήνων Εβραίων όσο και αν μπαίνει «κάτω από το χαλί» είναι κάτι το οποίο μάλλον θα ανακύπτει διαρκώς κατά την έρευνα της εποχής. Αναρωτιόμαστε αν ήρθε η ώρα να δικαιωθούν επιτέλους τα θύματα αυτά και να λάβουν τη θέση που τους αξίζει στην Ελληνική Ιστορία.

4. Οι υγειονομικές δομές του ΕΛΑΣ αποτέλεσαν μία πρότυπη και μάλιστα εναλλακτική, σε σχέση με τα κριτήρια και την αντίληψη παροχής περίθαλψης προς τον ασθενή, προσέγγιση. Αναπτύχθηκαν αξιοζήλευτες αυτό-οργανωμένες δομές, ενώ η παροχή υγειονομικής φροντίδας ήταν συνολική και παλλαϊκή και δωρεάν ή με πολύ χαμηλό κόστος. Προσέφεραν, πέραν από την περίθαλψη των τραυματιών αγωνιστών ανταρτών του ΕΛΑΣ, εκτενή υγειονομική κάλυψη στο χειμαζόμενο πληθυσμό. Αυτό αποτελεί μία εξειδικευμένη αλλά ηχηρή απάντηση στο νεότευκτο (και επίπλαστο κατά την άποψή μας) ερώτημα για το τί προσέφερε η Εθνική Αντίσταση που διατυπώνεται τελευταία από «κάποιους», όχι πάντα σχετικούς με την ιστορική έρευνα.
5. Δύο από τα πρόσωπα που παρουσιάζονται σε αυτή την έρευνα, ο βοηθός φαρμακείου Μιχάλης Αλατόπουλος από τον Πειραιά και ο φαρμακοποιός Στέφανος Χατζηχαμπέρης από την Τσαρίτσανη Λάρισας εμφανίζονται στη σχετική βιβλιογραφία για πρώτη φορά. Όπως προείπαμε, χάρη στο ότι ο ιστορικός Μενέλαος Χαραλαμπίδης και ο Απόστολος Αποστολάκης μοιράστηκαν μαζί μας τα σχετικά στοιχεία.
6. Κλείνοντας, θα σταθούμε στο θέμα των πολεμικών αποζημιώσεων. Κατά την άποψή μας, είναι αδιανόητο η χώρα μας αυτή τη στιγμή να βρίσκεται υπόλογη εξαιτίας των χρηματοοικονομικών παιχνιδιών που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και διεθνώς, με αμφίβολης ποιότητας δεδομένα, κίνητρα και κριτήρια και να μην έχει αποζημιωθεί για τις ανθρώπινες απώλειες, τις υλικές και οικονομικές καταστροφές που υπέστη κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Η υλοποίηση του αιτήματος αυτού αποτελεί πρωτίστως θέμα πολιτικής βούλησης, η οποία, καθώς φαίνεται, είναι σχεδόν ανύπαρκτη αυτή τη στιγμή αντιθέτως περισσεύει για το «μαστίγωμα» των κατοίκων της Ελλάδας με αφορμή τα «παιχνίδια» που προαναφέραμε. Ως τότε;

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αυτές οι τελευταίες γραμμές γράφονται ενώ πολλά και σημαντικά γεγονότα βρίσκονται σε εξέλιξη, τόσο στην Ελλάδα, όσο και παγκόσμια. Ολοκληρώθηκε η δίκη της Χρυσής Αυγής, η μεγαλύτερη δίκη φασιστών από τη δίκη της Νυρεμβέργης [151]. Ωστόσο, υπήρξαν κάποιες καταστάσεις που προκάλεσαν έντονο προβληματισμό: η στάση της εισαγγελέως, οι ποινές που επιβλήθηκαν και ήταν μεν βαριές αλλά όχι οι μέγιστες, το «μούδιασμα» μέρους της ελληνικής κοινωνίας για τη δικαίωση της οικογένειας Φύσσα και του αντιφασιστικού κινήματος, αλλά και το φιάσκο με την απόδραση του χρυσαυγίτη Παππά και η αδυναμία των αρχών να τον εντοπίσουν.

Εν μέσω της μάχης των κοινωνιών παγκοσμίως, της επιστημονικής κοινότητας και της κλινικής έρευνας κατά της πανδημίας COVID-19 από τον κορωνοϊό SARS-CoV-2, τα αντισημιτικά «αντανακλαστικά» της ελληνικής κοινωνίας ήρθαν πάλι στην επιφάνεια. Πηγή οι ακροδεξιές πένες που δεν σπανίζουν αλλά και δεν μένουν χωρίς απήχηση και στόχος τους, για μια ακόμα φορά, η Εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης ή ακριβέστερα ότι έχει απομείνει από αυτήν, μετά την εξόντωσή της από το ναζισμό [152].

Σε ότι αφορά στην προσέγγιση και την αντιμετώπιση της Ιστορίας της Κατοχής και της Αντίστασης σε σχέση με τους προβληματισμούς που μας απασχόλησαν στην Εισαγωγή, καταλυτικό ρόλο έπαιξε κατ' αρχήν το μετεμφυλιακό κράτος. Αναφέραμε ήδη ότι κατά την περίοδο της Κατοχής το σύνολο του πολιτικού κόσμου δεν ήταν και πολύ πρόθυμο να αντισταθεί στον κατακτητή, ενώ για την άρχουσα τάξη δεν προκάλεσε τόσο προβληματισμό η επέλαση του φασισμού στη χώρα, όσο η κομμουνιστική ιδεολογία του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Σε αυτό το πλαίσιο εμφανίστηκαν ο δοσιλογισμός και ο μαυραγοριτισμός καθώς και τα ένοπλα σώματα που συνέδραμαν τον κατακτητή, όπως τα Τάγματα Ασφαλείας (και όχι μόνο). Η ήττα του ΕΑΜ στα Δεκεμβριανά, η Συμφωνία της Βάρκιζας και στη συνέχεια η ήττα του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας έλαβαν χώρα με την παράλληλη και, ακόμα περισσότερο, με την κατοπινή κοινωνική περίθαλψη και επανένταξη και την ηρωοποίηση (ή στην καλύτερη περίπτωση απλώς αποσιώπηση της δράσης τους) των συνεργατών των κατακτητών, στο όνομα του αντικομμουνισμού. Οι αγωνιστές του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ αλλά συχνά και μέλη των οικογενειών τους έπεσαν θύματα βασανισμού, φυλακίσεων, εξορίας, εκτελέσεων και κοινωνικού αποκλεισμού. Στον αντίποδα, συνεργάτες των κατακτητών αναγνωρίστηκαν ως αντιστασιακοί, λαμβάνοντας και αντίστοιχες συντάξεις, μνημεία στήθηκαν προς τιμήν τους, επιμνημόσυνες τελετές, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της Πηγάδας του Μελιγάλα, εξακολουθούν να λαμβάνουν χώρα μέχρι σήμερα (αλλά τουλάχιστον χωρίς επίσημη κρατική αιγίδα), ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση του Μπλόκου της Κοκκινιάς, έγινε πλήρης αντιστροφή της ιστορίας, κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας 1967-1974. Στη μαρτυρική μάντρα τοποθετήθηκε εκείνη την περίοδο αναμνηστική πλάκα που ανέφερε: «Προδόται και μασκοφόροι κομμουνισταί εαμίται, ελασίται παρέδωσαν εις τους

βαρβάρους κατακτητάς την 17^{ην} Αυγούστου 1944 αγνούς πατριώτας αγωνιστάς της Εθνικής Αντιστάσεως, τέκνα ηρωικά της Νίκαιας, οι οποίοι και εξετελέσθησαν εις τον χώρον τούτον». Πρωταγωνιστές της περιόδου, που δεν ανήκαν στο ΕΑΜικό στρατόπεδο, όπως ο υπαρχηγός του ΕΔΕΣ Κομνηνός Πυρομάγλου και ο Κρις Γουντχάουζ της ΒΣΑ εξέφρασαν δημόσια τη δυσφορία τους για αυτή την κατάσταση αλλά ποιος τους άκουσε...[153]

Από το 1989 και μετά, ύστερα από την ανατροπή στα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης εμφανίστηκε το ιστοριογραφικό ρεύμα του «μετα-αναθεωρητισμού» (post-revisionism) ή αντιδραστικού αναθεωρητισμού. Το ρεύμα αυτό επεκτάθηκε και στην Ελλάδα, όπου το έδαφος όμως ήταν ήδη πρόσφορο και «καλλιεργημένο» [153, 154]. Έτσι, απλώς χρειάστηκε ένας καλλωπισμός, ώστε να ξανανοιξουν, λίγο –πολύ οι ίδιες αφηγήσεις. Παράλληλα, η ανάπτυξη της θεωρίας των 2 άκρων καθώς και σε διεθνές επίπεδο το λεγόμενο «whataboutism» είναι κάτι που επίσης χρησιμοποιείται στην αντίστοιχη φαρέτρα επιχειρημάτων. Βέβαια, μάλλον αγνοείται επιδεικτικά ότι τα θεμέλια της προσέγγισης αυτής είναι μάλλον σαθρά, βασιζόμενα σε μεθοδολογικές και αριθμητικές ακροβασίες [155], καθώς επίσης και το ότι πχ σε μία έρευνα που έγινε το 2009, σε 8 χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, στο ερώτημα εάν η οικονομική κατάσταση για τον μέσο πολίτη ήταν καλύτερη, χειρότερη ή ίδια σε σχέση με το πως ήταν με κομμουνισμό η απάντηση «χειρότερη» κυμάνθηκε μεταξύ 47-72 %. Επίσης, εκτός από την απαράδεκτη και ανιστόρητη εξίσωση κομμουνισμού και ναζισμού, εάν επικαλεστεί κανείς τα θύματα του καπιταλισμού και το πόσα μπορεί να είναι αυτά (αποικιοκρατία, εξαθλίωση της Αφρικής, δουλεμπόριο, γενοκτονία των ιθαγενών της Αμερικής, υποκίνηση δικτατοριών, πόλεμοι και εξάπλωση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, που περιλαμβάνει γεγονότα όπως τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως του δευτέρου Πολέμου των Μπόερς, ο Λιμός της Βεγγάλης κλπ), οι ίδιοι οι θιασώτες της θεωρίας αυτής επικαλούνται το «whataboutism», πέφτοντας στην παγίδα της ίδιας τους της λογικής. Παράλληλα, οι θεωρητικοί έχουν εισαγάγει την έννοια του αντι-αντικομμουνισμού, στον αντίποδα των θεωριών αυτών[156].

Ας εστιάσουμε όμως στον μικρόκοσμο των φαρμακοποιών. Αποτελεί κοινή παραδοχή ότι οι φαρμακοποιοί τόσο στον παρελθόν, όσο και σήμερα χαρακτηρίζονται γενικά στο σύνολο από μία συντηρητική πολιτικοκοινωνική τοποθέτηση [60]. Αυτό όμως δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι οι φαρμακοποιοί έμπρακτα δεν αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό τους ρόλο και την αποστολή τους στο χώρο της υγείας. Αντιθέτως, και ειδικά στις δύσκολες εποχές που διανύουμε, φαίνεται πως αγκαλιάζουν κοινωνικές πρωτοβουλίες που σχετίζονται με την υγεία και ειδικά με την υγειονομική και φαρμακευτική περίθαλψη ανθρώπων που έχουν ανάγκη, είναι χρονίως ή βαριά πάσχοντες και συχνά δεν έχουν πρόσβαση στο σύστημα υγείας, ακόμα και όταν αυτή δεν τυγχάνει την εύνοια των κρατικών ή δημοτικών δομών [157]. Σε μια έρευνα που διεξήχθη πρόσφατα και περιλάμβανε επαγγελματίες υγείας, με μεγάλο ποσοστό φαρμακοποιών, δείχθηκε σε ποσοστό περίπου 90 % ότι η πρόσβαση στη φαρμακευτική περίθαλψη εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική πρόκληση,

παρά την ύπαρξη προστατευτικού πλαισίου δωρεάν φαρμακευτικής κάλυψης, ενώ διάκεινται θετικά σε ποσοστό 99 % στη δωρεά φαρμάκων, με διασφάλιση των αρχών της καλής πρακτικής διανομής και του αντίστοιχου νομικού και κανονιστικού πλαισίου και αντιλαμβάνονται και προάγουν το ρόλο των κοινωνικών φαρμακείων στην περίθαλψη των ασθενέστερων οικονομικά και κοινωνικά πολιτών [158].

Στη μελέτη μας ερευνήσαμε το πώς έδρασε η κοινότητα του φαρμακευτικού κόσμου, ή έστω ένα μέρος αυτής, στην περίοδο της Κατοχής και της Αντίστασης. Παρά τα όσα είπαμε στην προηγούμενη παράγραφο, θα μπορούσαμε με ασφάλεια να συμπεράνουμε ότι σε αντίστοιχη κατάσταση θα είχαμε παρόμοια παραδείγματα; Η απάντηση είναι όχι διότι απλώς οι συνθήκες αλλάζουν και εξελίσσονται και κάθε «πρόβλεψη» θα ήταν σίγουρα βεβιασμένη και μη ασφαλής. Αυτό που με βεβαιότητα μπορούμε να πούμε είναι ότι η μελέτη της ιστορίας είναι κάτι από το οποίο μπορούμε συνεχώς να αντλούμε νέα διδάγματα, να ερμηνεύουμε το παρελθόν αλλά και αποτελεί - αν μη τι άλλο - χρήσιμη παρακαταθήκη για το μέλλον. Ειδικά όταν πρόκειται για τη νεότερη ελληνική ιστορία, η οποία παραμένει σε μεγάλο βαθμό αποσιωπημένη και θέμα «ταμπού» ή εξαντλείται σε ανέξοδα επιφανειακά αφηγήματα. Η δε δεκαετία 1940-1950 είναι ίσως η πιο «καυτή» περίοδος των νεότερης ελληνικής ιστορίας, η οποία έχει υποστεί πιθανώς τη μεγαλύτερη κακοποίηση σε σχέση τόσο με την ιστορική της προσέγγιση όσο και σε εθνικό και κρατικό επίπεδο με την εσκεμμένη υποβάθμιση των πρωταγωνιστών και των ηρώων της. Ίσως είμαστε η μόνη ή από τις λίγες χώρες παγκοσμίως που έχουμε τόσο υψηλή επίδοση σε αυτό. Μία επίσκεψη στο κτίριο επί της οδού Μέρλιν 6 στο Κολωνάκι της Αθήνας, αποτελεί ένα τρανταχτό και αδιάψευστο παράδειγμα: εκεί στεγαζόταν η Γκεστάπο την περίοδο 1941-1944. Μέσα σε αυτό φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν απάνθρωπα ή δολοφονήθηκαν Έλληνες πατριώτες. Σήμερα, πέρα από ένα αναμνηστικό μνημείο δίπλα στην είσοδο, λειτουργεί κατάστημα επιχείρησης, που δραστηριοποιείται στο χώρο της κοσμητολογίας.

ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ

ΑΚΕ: Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας

ΒΣΑ: Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή

ΔΕΣ: Διεθνής Ερυθρός Σταυρός

ΕΑ: Εθνική Αλληλεγγύη

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΑΜΝ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων

ΕΑΟΚ: Εθνικαί Αντικομμουνιστικά Ομάδες Κυνηγών

ΕΑΣΑΔ: Εθνικός Αγροτικός Σύνδεσμος Αντικομμουνιστικής Δράσεως

ΕΔΑ: Επιτροπή Διαφώτισης Ανταρτών

ΕΔΕΣ: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

ΕΕΕ: Εθνική Ένωση «Ελλάς»

ΕΕΣ: Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός

ΕΚΚΑ: Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση

ΕΛΑΝ: Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό

ΕΛΑΣ: Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΕΛΔ: Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας

ΕΟΝ: Εθνική Οργάνωση Νεολαίας

ΕΟΧΑ: Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης

ΕΠ: Εθνική Πολιτοφυλακή

ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

ΕΣ: Ερυθρός Σταυρός

ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση

ΕΣΠΟ: Εθνικοσοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση

ΙΚΑ: Ίδρυμα Κοινωνικών Ασφαλίσεων

ΚΕ: Κεντρική Επιτροπή

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας

ΚΟ: Κομματική Οργάνωση

ΛΝ: Λεύτερη Νέα

ΜΕΣ: Μέτωπο Εθνική Σωτηρίας
ΟΚΝΕ: Ομοσπονδία των Κομμουνιστικών Νεολαίων της Ελλάδας
ΟΜΜ: Ομάδα Μεραρχιών Μακεδονίας
ΟΠΛΑ: Οργάνωση Περιφρούρησης Λαϊκού Αγώνα
ΠΕ: Πεζικό
ΠΕ: Πολιτικός Επίτροπος, Πολιτική Επιτροπή
ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ: Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης –
Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας
ΠΕΑΝ: Πανελλήνια Ένωση Αγωνιζόμενων Νέων
ΠΕΕΑ: Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
ΣΑΓΑ: Σχολή Αξιωματικών Γενικού Αρχηγείου
ΣΚΕ: Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΤΕ: Τάγμα Εθνοφυλακής
ΤΕΔ: Τάγματα Εθνικής Δράσης
FDA: Food and Drug Administration
INN: International Nonproprietary Name
SS: Schutzstaffel (μοίρα ασφαλείας)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- 1 Ο Όρκος του ΕΛΑΣ και του ΔΣΕ. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Παρασκευή 27 Μάρτη 1998. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=3720146>
- 2 Professional ethics in pharmacy. International Pharmaceutical Federation. <https://www.fip.org/activities-priorityareas-professionalethics>
- 3 Τζανακάρης Βασίλης Ι. Τα Σέρρας του Πολέμου, της Κατοχής και της Αντίστασης. ΔΕΥΑ Σερρών. Σέρρες 1998. σ.11-18, 25-30.
- 4 Καβουκίδης Νίκος. Μνήμες. Ντοκυμανταίρ. 2016.
- 5 Βικιπαιδεία. Λήμμα: Κώστας Σταυρόπουλος. [Κώστας Σταυρόπουλος - Βικιπαίδεια \(wikipedia.org\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Κώστας_Σταυρόπουλος)
- 6 Παπαχρήστος Ευθύμιος Χρ. Ο Μουσολίνι και η εμμονή του στην 28 Οκτωβρίου. Εφημερίδα των Συντακτών. 25 Οκτωβρίου 2020. <https://www.efsyn.gr/nisides/265745-o-moysolini-kai-i-emmoni-toy-stin-28-oktobrioy>
- 7 Μούτουλας Παντελής. Πελοπόννησος 1940-1945. Η περιπέτεια της επιβίωσης, του διχασμού και της απελευθέρωσης. Βιβλιόραμα. Αθήνα 2004. σ.14, 96, 112-113, 132, 139, 141, 207, 222.
- 8 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, 1^{ος} Τόμος. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 1988. σ.81.
- 9 Κυριαζής Δημήτρης. 1940-1950. Η Δεκαετία που συγκλόνισε τη χώρα: Πόλεμος, Κατοχή, Εθνική Αντίσταση, Εμφύλιος. Εκδόσεις Ι.Ζαχαρόπουλος Α.Ε. Αθήνα 2003. σ.27-46, 78-108, 547-550.
- 10 Χαριτόπουλος Διονύσης. Άρης, ο Αρχηγός των Ατάκτων. Εκδόσεις Τόπος-Δ. Χαριτόπουλος. Αθήνα 2009. σ.22-25, 42-47, 235, 353, 330-354, 501-503, 509-513, 537-538.
- 11 Ζαλοκώστας Χρήστος. Ρούπελ. Βιβλιοπωλείο της Εστίας. Αθήνα 1944. σ.13-25, 80-95.
- 12 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, 2^{ος} Τόμος. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 1994.
- 13 Ο Ιός. Κωνσταντίνος Κουκίδης. Ο ήρωας φάντασμα. Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία. 22 Οκτωβρίου 2000. <http://www.iospress.gr/ios2000/ios20001022a.htm>
- 14 Λάζαρης Βασίλης Κων. Η Αχαΐα στην Κατοχή. 1941-1944. Εκδόσεις Διαπολιτισμός. Πάτρα 2014. σ. 65, 67, 76, 133, 138, 140, 176, 192, 200, 240-242, 318, 338.

---

15 Χαραλαμπίδης Μενέλαος. Ιστορίες Αντίστασης. Α' μέρος. Διαδικτυακή ομιλία. 7 Απριλίου 2020.

<https://www.facebook.com/menelaos.charalampidis.77/videos/147398276798861/>

16 Καλιτσουνάκης Ι., Καζαντζάκης Ν., Κακριδής Ι., Κουτουλάκης Κ. Έκθεσης της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως ωμοτήτων εν Κρήτη (1945). Δήμος Ηρακλείου. Ηράκλειο 1983. σ.48-49, 86-87.

17 Κεπέσης Νίκανδρος. Ο Πειραιάς στην Εθνική Αντίσταση. Σύνδεσμος Δήμων Περιχώων Πειραιά – Δυτικής Αττικής. Πειραιάς 1988. σ.34-35, 68, 112, 141, 219-220, 272-273, 281-282, 286, 302-303, 324, 356, 371.

18 Πετρόπουλος Ηλίας. Άρθρα στην Ελευθεροτυπία. Εκδόσεις Πατάκη. Αθήνα 1995. σ.35-43.

19 Τομαή Φωτεινή. Ιούλιος 1959: Η δίκη του Γλέζου ξεσηκώνει τον πλανήτη. Τα ντοκουμέντα του κύματος συμπαρατάσεως στο εξωτερικό που προκάλεσε η δίωξη του «πρώτου παρτιζάνου της Ευρώπης», όπως τον αποκάλεσε ο στρατηγός Ντε Γκωλ. Το Βήμα. 3 Ιουνίου 2007.

<https://www.tovima.gr/2008/11/25/archive/i-diki-toy-glezoy-ksesikwnei-ton-planiti/>.

20 Κοκόλιας Απόστολος. Ο Διασυρμός της Σβάστικας. Ο Γλέζος, ο Σάντας, η σημαία και τρεις πατριώτες δικαστές. Εφημερίδα των Συντακτών. 18 Απριλίου 2020. https://www.efsyn.gr/politiki/239704_o-glezos-o-santas-i-simaia-kai-treis-patriotes-dikastes

21 Ψαράς Δημήτρης. Δύο ανεπιθύμητοι ήρωες. Εφημερίδα των Συντακτών. 29 Μαΐου 2016. https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/70537_dyo-anepithymitoi-iroes

22 Βογιαζός Αντώνης, Αναστασιάδης Σωτήρης. Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης. Επεισόδιο 12. Ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ. 1985.

<https://www.youtube.com/watch?v=BResWHuuR3k>

23 Φούντας Γιάννης. Εξαρχείων Αλφαβητάριο (1840-1975). Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων. Αθήνα 2019. σ.125-127, 131-132, 249-251.

24 Γληνός Δημήτρης. Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο. Εκδοτικός Οργανισμός: ο Ρήγας. Αθήνα 1944.

25 Καΐλας Δημήτρης. Κάτω από τις σημαίες του Λαϊκού Στρατού. Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 2005.

-
- 26 Βαρών-Βασάρ Οντέτ. ΕΑΜ Νέων, Λεύτερη Νέα, ΕΠΟΝ: Τρεις σταθμοί μιας διαδρομής. Στο: Η Ελληνική Νεολαία στον 20ο αιώνα. Συλλογικό. Εκδόσεις Θεμέλιο. Αθήνα 2010.
- 27 Χανδρινός Ιάσωνας Γ. Το τιμωρό χέρι του λαού: Η δράση του ΕΛΑΣ και της ΟΠΛΑ στην κατεχόμενη πρωτεύουσα 1942-1944. Εκδόσεις Θεμέλιο. Αθήνα 2012. σ.93-125.
- 28 Ηλιάδου-Τάχου Σοφία. «Μέρες» της ΟΠΛΑ στη Θεσσαλονίκη. Τα χρώματα της βίας (1941-1945). Επίκεντρο. Θεσσαλονίκη 2013. σ.53, 143-146, 221.
- 29 Αθανασόπουλος Ιωάννης Β. ΕΔΕΣ Αθηνών: Η διάσπαση της οργανώσεως. Μάχες και Στρατιώτες. 2017, τεύχος 41, σ.1-16.
- 30 Τζούκας Βαγγέλης. Ο ΕΔΕΣ, 1941-1945. Μία επανεκτίμηση. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Βαγγέλης Τζούκας. Αθήνα 2017. σ.21-29, 157.
- 31 Βερβενιώτη Αναστασία. Οι συναγωνίστριες. Τα αίτια της συμμετοχής και η δράση των γυναικών στις ΕΑΜικές Αντιστασιακές Οργανώσεις 1941-1944. Διδακτορική Διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Αθήνα 1991. σ.161, 173-176, 184, 198, 211-213, 219, 350-352, 427-435.
- 32 Χατζηαναστασίου Τάσος. Ομάδες ένοπλης Αντίστασης στη Βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Δυτικής Θράκης, 1941-1944. Συμβολή στην Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης. Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Ιστορίας Χωρών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη χχ. σ.30-31, 151-152, 157-158.
- 33 Η ηρωική εξέγερση του 1941 στη Δράμα. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Κυριακή 13 Δεκέμβρη 2015. <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8705492>
- 34 Χαραλαμπίδης Μενέλαος. Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Αθήνα 2012. σ.66-83.
- 35 Σπουδές στο γαλανόμαυρο: η πείνα στην Αθήνα, μέρος α'. Όταν η μαύρη αγορά γέμιζε τα κενά του ελληνικού κράτους. Περιοδικό Antifa, Τεύχος 45, Μάρτιος 2015. https://autonomeantifa.gr/wp-content/uploads/2020/04/45_galanomayro.pdf
- 36 Χιονίδου Βιολέττα. «Καλά που ήρθες Μάριε, να τα επιβεβαιώνεις, γιατί δεν θα τα πίστευε»: μνήμη, λήθη και τραύματα του κατοχικού λιμού. Στο: Εμφύλιος Πόλεμος 3. Πολιτισμικό Τραύμα. Δεμερτζής Νίκος, Πασχαλούδη Ελένη, Αντωνίου Γιώργος Επ. Το Βήμα/ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ Α.Ε. Αθήνα 2019. σ.292.
- 37 Παπαϊωάννου Σοφία. Τα ελληνικά ατού στο ανοιχτό θέμα «Κατοχικό Δάνειο». ΕΑΜ-Αντίσταση. 2013, τεύχος 105, σ.43-44.
- 38 Χατζηπατέρας Ανδρέας. Ο Τελευταίος Παρτιζάνος. Οδηγίες αντίστασης από το Μανώλη Γλέζο. Ντοκυμανταίρ. Ανδρέας Χατζηπατέρας & Exile Films. 2018.

-
- 39 Παπαστράτος Ευάγγελος Α. Η δουλειά και ο κόπος της. Από τη ζωή μου. Εκδόσεις GEMA. Αθήνα 2012. σ.203-262.
- 40 Βογιάζος Αντώνης, Αναστασιάδης Σωτήρης. Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης. Επεισόδιο 4. Ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ 1985.
<https://www.youtube.com/watch?v=71txiCRrMeA>
- 41 Μουρατίδης Σωκράτης. Ένα μικρό οδοιπορικό αφιερωμένο στους αφανείς ήρωες της Υγειονομικής Υπηρεσίας του ΕΛΑΣ. Εθνική Αντίσταση - Τρίμηνη Έκδοση της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ. 1994, τεύχος 84: σ.61-63.
- 42 Χάστας Θανάσης. Αναμνήσεις απ' το Θεραπευτήριο Φυματικών ΕΛΑΣιτών της ΟΜΜ στο Βυθό Ν. Κοζάνης και από το Σανατόριο Ασβεστοχωρίου. Εθνική Αντίσταση - Τρίμηνη Έκδοση της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ.1985, τεύχος 47: σ.36-37.
- 43 Βλάχου Κώστας Ε. Πειραιάς...Εκείνα τα χρόνια. Πειραιάς 1989. σ.41-42.
- 44 Σκούρας Φ., Χατζηδήμος Α., Καλούτσης Α., Παπαδημητρίου Γ.Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις. Οδυσσέας/Τρίαψις Λόγος. Αθήνα 1947. σ.116-135, 193-284, 285-303.
- 45 Κωνσταντινίδης Δημήτρης Ι. Τα Τρίκαλα στα Χρόνια της Κατοχής. Το χρονικό της Ιταλικής και Γερμανικής Κατοχής των Τρικάλων. Τρίκαλα 2013. σ.131, 198-214, 263.
- 46 Χρηστάκης Λεωνίδα. Μακάβριες Ιστορίες. Εκδόσεις Τυφλόμυγα. Αθήνα 2012. σ.11.
- 47 Ψαθάς Δημήτρης. Χειμώνας του '41: Σκίτσα της Κατοχής. Κ. Σπανούδης. Αθήνα 1945.
- 48 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 4γ. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2002. σ.75, 226, 278, 299.
- 49 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 7γ. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2010. σ.311, 422, 396, 571.
- 50 Τσίου Αγόρω Κ. Ο Εμφύλιος πόλεμος στα Μαστοροχώρια και την Αετομηλίτσα της Κόνιτσας. Διδακτορική Διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Αθήνα 2009. σ.101.
- 51 Κούκουνα Αναστασία. Επιβίωση την Κατεχόμενη Ελλάδα. Οι αποστολές του Ελβετικού Ερυθρού Σταυρού. Εκδόσεις Historia. Αθήνα 2016. σ.9-11, 32-37, 51-53, 58-59, 80, 92-93, 102-105, 111, 222, 263.
- 52 Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού. Οι Γερμανοί στην Αργολίδα. 18 Οκτωβρίου 2010. <https://argolikivivliothiki.gr/2010/10/18/the-germans-in-1941-argolida/>

-
- 53 Τζαννετάκος Γιάννης. Εξιστορείν και Ιστορείν: Θεώρηση του Εμφυλίου. Συζήτηση με τον καθηγητή πολιτικής επιστήμης Στάθη Καλύβα. Τηλεοπτική εκπομπή. ΕΡΤ 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=w0KLSDgrer8>
- 54 Σκαλιδάκης Γιάννης (Ζαν Μαρί). Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης (1944). Ένας τύπος επαναστατικής εξουσίας. Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές παράμετροι. Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών. Θεσσαλονίκη 2012. σ.71, 163, 219, 393, 397, 420-423, 354-357.
- 55 Βίνιανη Ευρυτανίας. Εδώ «γεννήθηκε» η Κυβέρνηση του Βουνού. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Κυριακή 15 Αυγούστου 2004.
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2442503>
- 56 Βουγιουκλάκης Κώστας. Οι Πρωτοπόροι του Αγώνα. Η Εθνική Αντίσταση στη Λακωνία. Τροχαλία. Αθήνα 2000. σ.26-27, 31-32, 48, 101, 138.
- 57 Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ. Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης. Τόμος Δεύτερος. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1981. σ.102-104.
- 58 Βογιάζος Αντώνης, Αναστασιάδης Σωτήρης. Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης. Επεισόδιο 15. Ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ 1985.
<https://www.youtube.com/watch?v=Q2JcFIQdngI&t=1134s>
- 59 Τσιάτας Ανδρέας Ι. Αναμνήσεις από την Αντίσταση 1941-1944. Γρεβενά-Βόιο-Βέρμιο. Εκδόσεις Ζήτη. Θεσσαλονίκη 2009. σ.104-106, 150.
- 60 Καλόγηρος Βασίλειος. Ο Εμφύλιος Πόλεμος στο Νομό Τρικάλων: από την Απελευθέρωση έως το τέλος του 1949. Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Θεσσαλονίκη 2017. σ.18, 33, 110.
- 61 Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Ναυτικό (ΕΛΑΝ). Ανεξάρτητη Μοίρα Αργολικού – Ερμιονίδας. Αργολική Αρχαική Βιβλιοθήκη Ιστορίας και Πολιτισμού. 5 Νοεμβρίου 2015.
<https://argolikivivliothiki.gr/2015/11/05/elliniko-laiko-apeleftherotiko-naftiko/>
- 62 Χρήστου Θανάσης. Πέτρος Σωκράτους Κόκκαλης (1896-1962). Ο αστός επαναστάτης ιατρός από τον αντιβενιζελισμό στο Λενινισμό. Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη ΑΒΕ. Αθήνα 2019. σ.23, 140-144.
- 63 Κωστόπουλος Τάσος. Εικονικοί Ήρωες. Το Φάντασμα της Ιστορίας. Εφημερίδα των Συντακτών. 5 Δεκεμβρίου 2015.
<https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/50736-eikonikoi-iroes>
- 64 Μηχανή του Χρόνου. Γρυντάκης Γ., Δάλκος Γ., Χόρτης Α., Χόρτης Ε. «Uno gato, una paniota». Το σύνθημα της κατοχικής Ελλάδας που εξαφάνισε τις γάτες από τα αστικά κέντρα. Απόσπασμα από το βιβλίο «Όσα δεν γνωρίζατε για την περίοδο από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως την Εθνική Αντίσταση», Εκδόσεις Μεταίχμιο 2019. <https://www.mixanitouxronou.gr/quot-uno-gato-una-paniota->

[quot-to-synthima-tis-katochikis-elladas-poy-exafanise-tis-gates-apo-ta-astika-kentra-pos-i-peina-metetrepe-tin-italiki-fratzola-se-nomisma/](https://www.enikos.gr/mpogiopoulos/273319/poios-einai-loipon-patriotis)

65 Αποστολάκης Κ. Απόστολος. Αλέκος Παπαγεωργίου: ο πολυμήχανος εφευρέτης του ΕΛΑΣ. Σύλλογος Ιστορίας Μνήμης Εθνικής Αντίστασης. Τρίτη 5 Μαΐου 2020 https://simea2016.blogspot.com/2020/05/blog-post_92.html?fbclid=IwAR0zqhDhe-c3ecovOMF0CcIGy5ohsAY1FF28D1fAH5gQ92E6eSTQyz8AQKE

66 Χουζούρης Στέφανος. Γιατρός σε τρεις πολέμους (αυτοβιογραφία). Αυτοέκδοση. Θεσσαλονίκη 1988. σ.275-276.

67 Βερβενιώτη Τασούλα «Η Πόλη σε καθεστώς νομιμοποιημένης παρανομίας. Αθήνα 1941-1949». Στο: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου: Η πόλη στους Νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές όψεις (19ος - 20ος αι.). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 2000. σ. 521-542.

68 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 6. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2006. σ.272.

69 Γκότοβος Αθανάσιος. «Τσαμουριά». Ταυτότητες στην κατοχική Θεσπρωτία και ο ρόλος της μουσουλμανικής μειονότητας. Ένναλακτικές Εκδόσεις. Αθήνα 2014. σ.32.

70 Κωστόπουλος Τάσος. Το Κατοχικό Κράτος. Στο: Γιώργος Μαργαρίτης επ. Ιστορία των Ελλήνων. Τόμος 13ος. Αθήνα: Εκδόσεις Δομή, 2006. σ. 449-511.

71 Εύδας Γιάννης, Βαρδαρός Ξενοφώντας. Οι Παρτιζάνοι των Αθηνών. Ντοκυμανταίρ. Ομάδα Συλλογική Μνήμη. Αθήνα 2018.
<https://www.youtube.com/watch?v=AlaGFmnOjAI>

72 Το πογκρόμ ενάντια στους αναπήρους πολέμους της Αλβανίας. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Κυριακή 19 Οκτώβρη 2008.
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=4767342>

73 Βογιαζός Αντώνης, Αναστασιάδης Σωτήρης. Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης. Επεισόδιο 7. Ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ 1985.
<https://www.youtube.com/watch?v=CztsKJSW600>

74 Μπογιόπουλος Νίκος. Ποιος είναι λοιπόν πατριώτης; enikos.gr. Τρίτη 28 Οκτωβρίου 2014. <https://www.enikos.gr/mpogiopoulos/273319/poios-einai-loipon-patriotis>

75 Χαραλαμπίδης Μενέλαος. Δεκεμβριανά 1944: η μάχη της Αθήνας. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Αθήνα 2014. σ.33, 126-127, 154-155, 158-159,260,270, 329.

76 Delis Panagiotis. The British Intervention in Greece: The Battle of Athens, December 1944. Journal of Modern Greek Studies, 2017 May; 35(1):211-237. Available from: [Project MUSE - The British Intervention in Greece: The Battle of Athens, December 1944 \(jhu.edu\)](https://www.jhu.edu/projects/muse/the-british-intervention-in-greece-the-battle-of-athens-december-1944)

---

77 Δρουσιώτης Μακάριος. ΕΟΚΑ η σκοτεινή όψη. Εκδόσεις Αλφάδι. Λευκωσία 2002. σ.30.

78 Δημητρίου Σπύρος Θ. Στρατηγός Γεώργιος Γρίβας-Διγενής. Ο Αρχηγός της ΕΟΚΑ. Εκδόσεις Πελασγός. Αθήνα 2017. σ.60.

79 Μηχιώτης Χαρίλαος Θρ. Δραματική Πορεία. Από την Απελευθέρωση 1944 στην τραγωδία του Δεκέμβρη και τη Βάρκιζα. Εκδόσεις Κασταλία. Αθήνα 2005. σ.245.

80 Κεπέσης Νίκανδρος. Ο Δεκέμβρης του 1944. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 1980. σ.319, 330-333.

81 Καρανάσος Δημήτριος. Δεκέμβριος 1944. 33 ημέρες στην Μάχη των Αθηνών. Eurobooks. Αθήνα 2016. σ.83-88, 106-107.

82 Αξιώτη Μέλπω. Η Μάχη της Διδότου (Μεγάλες στιγμές του Κόκκινου Δεκέμβρη 1944). (Απ' το βιβλίο «ΑΘΗΝΑ» της Μέλπως Αξιώτη, γραμμένο το 1945, αναδημοσίευση απ' το περιοδικό ΜΑΧΗΤΗΣ Νο1 –δίμηνη έκδοση της Κ.Ο.ΜΑΧΗΤΗΣ, Γενάρης-Φλεβάρης 1977). http://istorika-ntokoumenta.blogspot.com/2013/06/1944_26.html

83 Λομβαρδός Γιώργος Πελ. Αντιστασιακή Προοδευτική Ικαρία. Αλφειός. Αθήνα 2014.

84 Κόκκινος Φάκελος. Η Κατοχής και η Εθνική Αντίσταση στην Ικαρία. Πέμπτη 10 Δεκεμβρίου 2015. http://kokkinosfakelos.blogspot.com/2015/12/blog-post_10.html?sm_au=iVVNs73r1ntVf2vj

85 Τσιτούρης Γιώργος Γ. Οι Γιατροί στην Εθνική Αντίσταση. Αυτοέκδοση. Αθήνα 2012. σ.19, 28, 49, 54, 76, 78, 95, 141-145, 196-201.

86 Το νοσοκομείο της 8ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ στο Μυρόφυλο Τρικάλων. TVXS Ανεξάρτητη Ενημέρωση. 25 Ιανουαρίου 2012. <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/nosokomeio-tis-8is-merarxias-toy-elas-sto-myrofylo-trikalon>

87 Κολιού Νίτσα. Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης. 1941-1944. Τόμος Β'. Αυτοέκδοση. Βόλος 1985. σ. 694-702, 799, 1295.

88 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 5. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2004. σ.125, 178, 181, 228, 274.

89 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 7α. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2008. σ.188, 296.

90 Γάτος Γιώργος. Η Εθνική Αντίσταση στη Φωκίδα. ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ. Τόμος Β'. Εκδόσεις Πεδίο. Αθήνα 2015. σ.12-16, 34, 36, 42-43, 76, 172-178, 203, 252-253, 316.

91 Δορδανάς Στράτος Ν. Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία (1941-1944). Διδακτορική Διατριβή. ΑΠΘ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Θεσσαλονίκη 2002. σ.387-394, 576.

-
- 92 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 3α. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 1998. σ. 17-20, 25, 77, 80, 250-254, 288-302.
- 93 Bowman Steven. Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα. Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδας. Αθήνα 2012. σ.66, 80, 156, 164, 187.
- 94 Ιωάννης Η. Μπιναρδόπουλος. Προσωπική ιστοσελίδα. 19 Φεβρουαρίου 2011. users.sch.gr/ibinard/globalsch-autosch/iware/?D=66d1d8f87059fd4ca974c89d79bfb7b6
- 95 Παλούκης Κώστας. Η Οργάνωση Αρχείων του Μαρξισμού (1919 – 1934). Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας. Ζωγράφου 2015, Θεσσαλονίκη 2017. σ.36-43.
- 96 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 4β. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2001. σ.46, 143, 260, 286-287.
- 97 Μνήμες Αγωνιστών. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Κυριακή 16 Γενάρη 2005. <http://www.rizospastis.gr/story.do?id=2666702>
- 98 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 8. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2018. σ.48.
- 99 Κωστούδης Βαγγέλης (Αλέξης). Η ΕΑΜική Αντίσταση και ο Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας στην περιοχή των Σερρών 1940-1949. Σύγχρονη Εποχή. Αθήνα 2010. σ. 164, 210.
- 100 Κηπουροπούλου Γεωργία. Η συμμετοχή και η δράση της γυναίκας στην Εθνική Αντίσταση (1941-1944). Η περίπτωση της Φλώρινας. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης. Φλώρινα 2014. σ.128.
- 101 Τσάτσου Ιωάννα. Εκτελεσθέντες επί Κατοχής. Οι Εκδόσεις των Φίλων. Αθήνα 1976. σ.75.
- 102 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 3β. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 1998. σ.30, 210.
- 103 Η οικογένεια Βιρβιλί. <http://www.koutouzis.gr/virvilis.htm>
- 104 Κατοχή και Αντίσταση στην Τροιζηνία. <http://www.koutouzis.gr/antistasi.htm>
- 105 Η Τροιζηνία του 1920 και του 1930. <http://www.koutouzis.gr/1920.1930.htm>
- 106 Ξηραδάκη Κούλα. Κατοχικά. Κατάλογοι εκτελεσθέντων, ομαδικά σφαγιασθέντων αμάχων, πεσόντων της Αντίστασης. Εκδόσεις Κουκίδα. Αθήνα 2012. σ.42, 69, 192, 237, 313, 325-326, 342, 349-353, 470.
- 107 «Κοπέλες απ' το Δίστομο, φέρ' τε νερό και ξίδι». Κατιούσα. 9 Ιουνίου 2017. <http://www.katiouσα.gr/istoria/kopeles-ap-distomo-ferte-nero-kai-ksidi/>

---

108 Λάππας Τάκης. Η σφαγή του Διστόμου. Χρονικό. Δήμος Διστόμου. Αθήνα 1989. σ.53-54.

109 Δίστομο: Ιστορική δικαίωση των θυμάτων των ναζί από την ιταλική Δικαιοσύνη. Η Καθημερινή. 6 Σεπτεμβρίου 2019.

<https://www.kathimerini.gr/1041475/article/epikairothta/ellada/distomo-istorikh-dikaiwsh-twn-8ymatwn-twn-nazi-apo-thn-italikh-dikaiosynh>

110 Γιάννης Ρίτσος: Άστρο μες την καρδιά μας. Gazetta.gr. 1 Μαΐου 2016.

<http://www.gazzetta.gr/specials/910670/giannis-ritsos-astro-mes-tin-kardia-mas>

111 Γιάννης Ρίτσος: Παντοτινός «γιος» της Πρωτομαγιάς των εργατών. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Κυριακή 29 Απρίλη 2012.

<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=6822576>

112 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 7β. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2009. σ.232, 504.

113 Βικιπαιδεία. Λήμμα: Μανώλης Γλέζος.

[Μανώλης Γλέζος - Βικιπαίδεια \(wikipedia.org\)](http://el.wikipedia.org/wiki/Μανώλης_Γλέζος)

114 Μανώλης Γλέζος. Εν Λόγοις.

<https://www.enlogois.gr/?view=article&id=218:manolis-glezos>

115 «Ακρωνύμια». Συγκίνηση στην παρουσίαση του νέου βιβλίου του Μανώλη Γλέζου. in.gr. 29 Ιουνίου 2017.

<https://www.in.gr/2017/06/29/greece/syginisi-stin-paroysiasi-toy-neoy-biblioy-toy-manwli-glezoy/>

116 Ρούσος Ζαχ. Γιώργος. Σπύρος Τσουμάκος. Εθνική Αντίσταση – Τρίμηνη Έκδοση της ΠΕΑΕΑ-ΔΣΕ. 2012, τεύχος 156, σ.46-48.

117 Κουνιάς Στρατής. Η τελευταία επιδρομή των Γερμανών και η εκτέλεση των 11 στο Λεωνίδιο (6 Ιουλίου 1944). Leonidion.gr. 5 Ιουλίου 2011.

<https://www.leonidion.gr/2011/07/11-6-1944.html>

118 Βικιπαιδεία. Λήμμα: Δημήτριος Δαβάκης. [Δημήτριος Δαβάκης - Βικιπαίδεια \(wikipedia.org\)](http://el.wikipedia.org/wiki/Δημήτριος_Δαβάκης)

119 Συν/χης Κ. Δαβάκης: Εδώ είναι η θέση μας – όχι στη Μέση Ανατολή – γιατί εδώ είναι οι κατακτητές. Κατιούσα. 25 Οκτωβρίου 2017.

<http://www.katioussa.gr/afieromata-istoria/28i-oktovri/synchis-k-davakis-edo-einai-thesi-mas-ochi-sti-mesi-anatoli-giati-edo-einai-oi-kataktites/>

120 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 4α. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2001. σ.52-59, 200, 266-269, 305, 312, 370-371.

121 Κολιού Νίτσα. Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης. 1941-1944. Τόμος Α'. Αυτοέκδοση. Βόλος 1985. σ. 212-215, 220-221, 594.

-
- 122 Σαν σήμερα. Βιογραφίες. <https://www.sansimera.gr/biographies/1463>
- 123 Κολόζου Στέλλα. Επιστολή: Ήρωες και ηρωίδες της Εθνικής Αντίστασης. Εθνικός Κήρυξ, 7 Σεπτεμβρίου 2017. [Επιστολή: Ήρωες και ηρωίδες της Εθνικής Αντίστασης | archive , αποψεις , γράμμα στον εκδότη | ΕΘΝΙΚΟΣ ΚΗΡΥΞ \(ekirikas.com\)](https://www.ekirikas.com/epistolih-heroes-kai-heroides-tis-ethnikis-antistasis-|archive-,apoψεις-,gramma-ston-ekdoti-|ETHNIKOS-KHPYΞ)
- 124 Για την αντάρτικη υγειονομική παράδοση στα χρόνια του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και της Εθνικής Αντίστασης. Athens Indymedia. 4 Δεκεμβρίου 2011. <https://athens.indymedia.org/post/1359481/>
- 125 Η αντάρτικη υγειονομική παράδοση στα χρόνια του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. TVXS Ανεξάρτητη Ενημέρωση. 25 Δεκεμβρίου 2011. <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/i-antartiki-ygeionomiki-paradosi-sta-xronia-toy-eam-elas>
- 126 Το νοσοκομείο του Μεγάλου Χωριού. TVXS Ανεξάρτητη Ενημέρωση. 20 Ιανουαρίου 2012. [Το νοσοκομείο του Μεγάλου Χωριού \(tvxs.gr\)](https://www.tvxs.gr)
- 127 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 7ζ. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2013. σ.171,283.
- 128 Παπαηλιού Αλέκος. Όλοι στο Βουνό. Ντοκυμανταίρ. Χαρά, Ειρήνη & Έφη Παπαθεοδώρου. 2015.
- 129 Δορδανάς Στράτος Ν. Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944. Επίκεντρο. Θεσσαλονίκη 2006. σ.10, 35-36,407,524.
- 130 Κατσίμη Μαριλένα. Ιστορικοί Περίπατοι «Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης». Εκπομπή-ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ 2018. <https://www.youtube.com/watch?v=BHQzIC0Z0j8>
- 131 Μούτουλας Παντελής. Το ΕΑΜ στην Ηλεία. Η συγκρότηση της Λαϊκής Ηγεμονίας (1941-1944). Οργανωτικά πρότυπα και φαντασιακές λειτουργίες. Διδακτορική Διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Αθήνα 2012. σ.33, 154-161, 285-286, 361.
- 132 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 7δ. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2011. σ.524.
- 133 Γάτος Γιώργος. Η Εθνική Αντίσταση στη Φωκίδα. ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ. Τόμος Α΄. Εκδόσεις Πεδίο. Αθήνα 2015. σ.76-77, 92-93, 103-104, 108-112, 207, 468-469.
- 134 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 4δ. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2002. σ.136-137, 199, 201, 247, 307.
- 135 Απελευθέρωση του Άργους από τον ΕΛΑΣ. Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Αντίστασης και του Δημοκρατικού Στρατός Ελλάδας. <https://ethniki-antistasi-dse.gr/apeleftherosi-Argous-korinthias.html>

-
- 136 Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης. Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ).
<http://pentzikis.ekebi.gr/bio.htm>
- 137 Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης. Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ).
<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=node&cnode=461&t=330>
- 138 Νίκος Γαβριήλ Πεντζίκης. Εθνικό Κέντρο Βιβλίου (ΕΚΕΒΙ).
<http://pentzikis.ekebi.gr/ergografia.htm>
- 139 Συντακτική Επιτροπή. Έπεσαν για τη Ζωή, Τόμος 7ε. Έκδοση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Αθήνα 2011. σ.478.
- 140 Ροδοπούλου-Ροδάκη Βάσω. Μνήμη Γιώργη Π. Ανδριόπουλου, κατά τα Αποκαλυπτήρια στη «Σωτηρία». Ιστολόγιο Γιώργου Μόσχου. 9 Ιουνίου 2011.
http://gzmosxos.blogspot.gr/2011/06/blog-post_09.html
- 141 Ιστορικό ντοκουμέντο - Το τελευταίο σημείωμα του Αχαγιώτη Μήτσου Ρεμπούτσικα προς τους δικούς του πριν την εκτέλεση.... . Δυτικά Νέα. 3 Μαΐου 2018. [Το τελευταίο σημείωμα του Αχαγιώτη Μήτσου Ρεμπούτσικα προς τους δικούς του πριν την εκτέλεση... "Σφίξτε τις καρδιές σας και βγείτε παλικάρια" – Dytikanea.gr - Δίκτυο Ενημέρωσης Δυτικής Αχαΐας](#)
- 142 Στη μνήμη αγωνιστών. Εφημερίδα Ριζοσπάστης. Κυριακή 8 Μάη 2011.
<https://www.rizospastis.gr/story.do?id=6234508>
- 143 Βογιάζος Αντώνης, Αναστασιάδης Σωτήρης. Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης. Επεισόδιο 14. Ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ 1985.
<https://www.youtube.com/watch?v=RbM6IEtg5Xs>
- 144 Αμετανόητος ο Αμβρόσιος για το «φτύστε τους». Εφημερίδα των Συντακτών. 24 Ιανουαρίου 2019.
https://www.efsyn.gr/ellada/dikaiosyni/180651_ametanoitos-o-ambrosios-gia-ftyste-toys
- 145 Παπαευσταθίου-Τσάγκα Μαρία. Ελληνοϊταλικός Πόλεμος. Κατοχή – Εθνική Αντίσταση (1940-1944): Ιστορικές προφορικές μαρτυρίες. Διδακτορική Διατριβή. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών. Ιωάννινα 2015. σ.618-641.
- 146 Αθανασιάδης Παντελής Στεφ. 76 χρόνια από την Απελευθέρωση του Διδυμοτείχου από τους Γερμανούς. Alexandroupoli online. Σάββατο 29 Αυγούστου 2020.
https://www.alexpolisonline.com/2016/08/72_29.html?fbclid=IwAR0UkbOpsQKBQBNObBA3j33CfjbdYhj238U3us7N0QH4DtQBILnW_LyIlg
- 147 Βογιάζος Αντώνης, Αναστασιάδης Σωτήρης. Το Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης. Επεισόδιο 18. Ντοκυμανταίρ. ΕΡΤ 1985.
<https://www.youtube.com/watch?v=dAagkAccgBI>

---

148 Ζιώγας Θανάσης. Η Εθνική Αντίσταση στη Φλώρινα-Καστοριά 1941-1944. Εκδόσεις Εντός. Αθήνα 2016. σ.108-112,140-147, 156, 166, 171, 181, 184, 196-203, 217-220, 241, 277-278, 293.

149 Κομπιλάκου Βασιλική. Η Εθνική Αντίσταση στην περιοχή της ορεινής Παρνασσίδας μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες και τις πρωτογενείς πηγές. Διδακτορική Διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας. Αθήνα χχ. σ.46-54, 338.

150 Καρακατσιάνης Ιωάννης Δ. Η Μάνη στον πόλεμο. Κατοχή, Αντίσταση και Εμφύλιος. Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αθήνα 2010. σ.269, 295-300, 326, 496, 565.

151 Χρυσή Αυγή : «Η μεγαλύτερη δίκη φασιστών από τη Νυρεμβέργη» – Τι μεταδίδουν τα διεθνή ΜΜΕ. Εφημερίδα Το Βήμα. 7 Οκτωβρίου 2020.

<https://www.tovima.gr/2020/10/07/society/xrysi-aygi-i-megalyteri-diki-fasiston-apo-ti-nyremvergi-ti-metadidoun-ta-diethni-mme/>

152 Κεντρικό Ισραηλίτικο Συμβούλιο (ΚΙΣ). Ανακοίνωση του ΚΙΣΕ για το αντισημιτικό πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Μακελειό. 10 Νοεμβρίου 2020.
https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=2894:2020-11-10-14-44-50&catid=49:2009-05-11-09-28-23

153 Κωστόπουλος Τάσος. Η αυτολογοκριμένη μνήμη: Τα Τάγματα Ασφαλείας και η μεταπολεμική εθνικοφροσύνη. Έκδοση της Εφημερίδας των Συντακτών. Αθήνα 2020. σ. 91, 94-95, 144, 151, 160.

154 Μιχαηλίδης Γιώργος, Κόφφα Δόμνα. Η επιχείρηση αντιδραστικής αναθεώρησης της ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στα Βαλκάνια: οι περιπτώσεις Σερβίας και Κροατίας. Κρίση. Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση. 2020/1, τεύχος 7 σ.129-148.

155 Χανδρινός Ιάσωνας. Η Μαύρη Βίβλος του κομμουνισμού. Στο: Πετσίνη Πηνελόπη, Χριστόπουλος Δημήτρης επ. Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα. Καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2018. σ. 423-426.

156 Ghodsee Kristen R, Sehon Scott. Anti-anti-communism. Millions of Russians and eastern Europeans now believe that they were better off under communism. What does this signify? Aeon. 22 March 2018. <https://aeon.co/essays/the-merits-of-taking-an-anti-anti-communism-stance>

157 Λυκεσάς Απόστολος. Έξωση εν θερμώ στο Κοινωνικό Ιατρείο Θέρμης/ Εφημερίδα των Συντακτών. 24 Οκτωβρίου 2020.
https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/265613_exosi-en-thermo-sto-koinoniko-iatreio-thermis

158 GivMed. Έρευνα σχετικά με δωρεά φαρμάκων και κοινωνικά φαρμακεία σε επαγγελματίες υγείας. 3 Σεπτεμβρίου 2020 - 18 Οκτωβρίου 2020.